

TARİH ANABİLİM DALI
YENİ BULUNTULAR IŞIĞINDA DİĞOR VE
ÇEVRESİNİN ESKİ ÇAĞ TARİHİNE BAKIŞ
YÜKSEK LİSANS TEZİ
Sinan İNİK
DANIŞMAN
Doç. Dr. Akın BİNGÖL
KARS - 2023

**T.C.
KAFKAS ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH ANABİLİM DALI**

**YENİ BULUNTULAR IŞIĞINDA DİĞOR VE
ÇEVRESİNİN ESKİ ÇAĞ TARİHİNE BAKIŞ**

YÜKSEK LİSANS TEZİ

Sinan İNİK

**DANIŞMAN ve JÜRİ ÜYELERİ
Doç. Dr. Akın BİNGÖL
Doç. Dr. Sami PATACI
Dr. Öğr. Üyesi Ayhan YARDIMCIEL**

KARS - 2023

BİLİMSEL ETİK BİLDİRİMİ

Yüksek Lisans tezi olarak hazırladığım ‘**Yeni Buluntular Işığında Digor ve Çevresinin Eski Çağ Tarihine Bakış**’ adlı çalışmanın öneri aşamasından sonuçlanmasına kadar geçen süreçte bilimsel etiğe ve akademik kurallara özenle uyduğumu, tez içindeki tüm bilgileri bilimsel ahlak ve gelenek çerçevesinde elde ettiğimi, tez yazım kurallarına uygun olarak hazırladığım bu çalışmamda doğrudan veya dolaylı olarak yaptığım her alıntıya kaynak gösterdiğimi ve yararlandığım eserlerin kaynakçada gösterilenlerden oluştuğunu beyan ederim.

Scientific Ethic Statement

I declare that I complied with the rules of academic and scientific ethics from the proposal stage to the process of completion of the study titled ‘**Look At The Ancient History of Digor and Its Surroundings in the Light of New Finds**’ as a Master Thesis I prepared, that I obtained all information in term Project with the framework of scientific ethics and traditions, that I showed sources to the each quotation I made directly or indirectly in this study I prepared as a term Project in accordance with the writing rules and works which I used have been shown in the bibliography.

.../.../2023

Sinan İNİK

İÇİNDEKİLER

ÖNSÖZ.....	i
ÖZET	ii
ABSTRACT	iii
KISALTMALAR	iv
FOTOĞRAF ve ÇİZİM LİSTESİ	v
GİRİŞ	1
Konunun Niteliği, Amacı, Önemi ve İlgili Araştırmalar	1

I. BÖLÜM

DİĞOR VE ÇEVRESİNİN COĞRAFİ ÖZELLİKLERİ

1.1. Genel Coğrafi Durum.....	4
1.1.1. Digor Bölgesi Jeolojik ve Jeomorfolojik Özellikleri	7
1.1.2. İklim ve Bitki Örtüsü.....	8
1.1.3. Toprak Özellikleri	11
1.1.4. Hidrografya.....	13
1.1.5. Ulaşım.....	15
1.1.6. Madenler	16
1.1.7. Nüfus-Ticaret-Turizm	17

II. BÖLÜM

DİĞOR BÖLGESİNİN TARİH ÖNCESİ VE TARİHİ ÇAĞLARI

2.1. Urartu Öncesi Dönem.....	19
2.2 Urartu Dönemi	33

III. BÖLÜM

ARAŞTIRILAN MERKEZLER

3.1 Kaletepe Kalesi	54
3.2 Kaletepe Mezarlık Alanı ve Mağaralar	55
3.3 Damlıca Yerleşim Alanı ve Mağaraları	55
3.4 Başköy Kalesi	56
3.5 Gündoğdu Bölgesi Kale	57

3.6 Gündoğdu Bölgesi Yerleşim ve Mezarlık Alanı.....	57
3.7 Gündoğdu Köprüsü	58
3.8 Sorguçkavaklı Su Bendi	58
3.9 Çatak Höyük ve Mezarlık alanı	59
3.10 Çatak-Karabağ Yerleşim Alanı.....	59
3.11 Karabağ Kalesi.....	59
3.12 Karabağ Yerleşim Alanı	60
3.13 Bacalı Yerleşim Alanı I.	60
3.14 Bacalı Mezarlık Alanı ve Yerleşim Alanı II.....	60
3.15 Bacalı Yerleşim Alanı III.	61
SONUÇ.....	62
KAYNAKÇA.....	63
EKLER.....	72

ÖNSÖZ

Araştırma sahamızı oluşturan Kars ili Digor ilçesi çetin iklim koşullarına sahip olmasına karşı yüksek verimliliğe sahip tarıma elverişli toprakları, savunmayı kolaylaştıracak yüksek alanların varlığı, Anadolu yarımadasını Kafkaslara ve İran'a bağlayan geçiş güzergâhlarına yakın olması gibi birden fazla nedenden dolayı ilk uygarlıklardan beri sürekli bir yerleşime uğramıştır. Yaptığımız alan araştırmalarında elde ettiğimiz veriler bu durumu kanıtlar niteliktedir. Araştırma sahasında Kalkolitik Çağ'dan başlamak üzere Tunç Çağı, Erken-Orta-Geç Demir Çağı ve Orta Çağa tarihlendirilen keramikler ele geçirilmiştir.

Yapılan Çalışmanın bölgede daha önce yapılan alan araştırmasını genişleterek bölge tarihi hakkında bilgi sahibi olmamızı sağlayacağı ve alana katkı sunacağı kanaatindeyiz. Çalışma sonunda bölgenin coğrafik ve jeopolitik önemi daha iyi anlaşılıp yeni çalışmalara ışık tutacağını temenni etmekteyiz.

Yapmış olduğum çalışmada bana yol gösteren ve yardımlarını esirgemeyen danışman hocam Doç. Dr. Akın BİNGÖL, manevi ve bilimsel destekleriyle yardımlarını esirgemeyen Dr. Öğrt. Üyesi Mustafa KARAGEÇİ hocam, keramik verilerini tarihlendirmede desteklerini esirgemeyen Dr. Öğrt. Üyesi Ayhan YARDIMCIEL hocama teşekkür ve şükranlarımı sunarım. Alan araştırmalarında bana destek ve yardımcı olan Digor İlçe Milli Eğitim Müdürlüğü personeli Etkin UTKAN ve Murat KURCAK öğretmenlerime, Murat SAMİ'ye, Digor İlçe Milli Eğitim Müdürlüğüne, Digor İlçe Jandarma Komutanlığına, Digor Kaymakamlığına teşekkür ve şükranlarımı sunarım.

Çalışmalarında manevi desteklerini eksik etmeyen aileme teşekkür eder şükranlarımı sunarım.

Sinan İNİK

2022

KAFKAS ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH ANABİLİM DALI
YENİ BULUNTULAR IŞIĞINDA DİGOR VE ÇEVRESİNİN ESKİ ÇAĞ TARİHİNE
BAKİŞ
YÜKSEK LİSANS TEZİ
Sinan İNİK
Doç. Dr. Akın BİNGÖL
2023 – VII + 108

ÖZET

Jeolojik devirler incelendiğinde 3. Jeolojik devirde yükselmeye başlayıp 4. Jeolojik devirde yükselmesini tamamlayan Anadolu yarımadası verimli toprakları, zengin su kaynakları, elverişli iklimi, bitki ve hayvan çeşitliliği ile ilk çağlardan günümüze kadar birçok uygarlığa ev sahipliği yapmıştır. Bu uygarlıklar Anadolu'nun çeşitli bölgelerine dağılarak varlıklarını sürdürmüşlerdir. Doğu Anadolu bölgesi incelendiğinde Urartular gibi çok büyük ve gelişmiş bir uygarlığın bu bölgede hüküm sürdüğü görülmektedir. Yapılan çalışmalarda bu uygarlığın Erzurum ve Kars illeri dolaylarındaki bazı yerleşim yerleri ve kaleleri ortaya çıkarılmıştır. Yine Kars ili Kağızman ilçesi Camuşlu köyünde yapılan araştırmalar ışığında değerlendirmeler yapacak olursak bu bölgenin yerleşim yeri olarak kullanılması M.Ö 10.000 yıllarına kadar gidebildiği görülmüştür. Araştırmamıza konu olacak Digor ilçesi ve çevresi hem geçiş güzergâhlarına yakın olması hem de yukarıda belirttiğimiz coğrafik nedenlerden dolayı birçok yerleşmeye sahne olmuş ve uygarlıklara ev sahipliği yapmıştır.

Anahtar Kelimeler: Anadolu, Uygarlık, Urartu, Digor, Yerleşim.

KAFKAS UNIVERSITY
INSTITUTE OF SOCIAL SCIENCES
DEPARTMENT OF HISTORY
LOOK AT THE ANCIENT HISTORY OF DIGOR AND ITS SURROUNDINGS IN
THE LIGHT OF NEW FINDS
MASTER THESIS
Sinan İNİK
Assoc. Prof. Dr. Akın BİNGÖL
2023 – VII + 108.

ABSTRACT

When the geological periods are examined, the Anatolian peninsula, which started to rise in the 3rd geological period and completed its rise in the 4rd geological period, has hosted many civilizations from the first ages to the present day with its fertile lands, rich water resources, favorable climate, plant and animal diversity. These civilizations continued their existence by dispersing to various parts of Anatolia. When the Eastern Anatolian region is examined, it is seen that a very large and developed civilization such as the Urartians ruled in this region. During the studies, some settlements and castles of this civilization in Erzurum and Kars provinces were unearthed. Again, if we make evaluations in the light of the researches carried out in the village of Camuşlu in the Kağızman district of Kars, it has been seen that the use of this region as a settlement can go back to 10,000 BC. Digor district and its surroundings, which will be the subject of our research, have been the scene of many settlements and hosted civilizations due to both being on the transition routes and the geographical reasons we mentioned above.

Key Words: Anatolia, Civilization, Urartu, Digor, Settlement.

KISALTMALAR

AJA	: American Journal of Archaeology.
ARAB	: Ancient Records of Assyria and Babylonia.
AU	: Ankara Üniversitesi.
AS	: Anatolian Studies.
Bkz	: Bakınız.
DKMP	: Doğa Koruma ve Milli Parklar Genel Müdürlüğü.
DSİ	: Devlet Su İşleri Genel Müdürlüğü.
DTCFD	: Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi.
ED	: Edebiyat.
FAK	: Fakülte.
KGM	: Kara Yolları Genel Müdürlüğü.
MTA	: Maden Tetkik ve Arama Genel Müdürlüğü.
S	: Sayfa.
SS	: Sayfa Sayısı.
SBF	: Siyasal Bilgiler Fakültesi.
TAD	: Türkiye Arkeoloji Dergisi.
TAY	: Türkiye Arkeolojik Yerleşmeleri.
TÜİK	: Türkiye İstatistik Kurumu.
TÜBİTAK	: Türkiye Bilimsel ve Teknolojik Araştırma Kurumu.

FOTOĞRAF ve ÇİZİM LİSTESİ

Fotoğraf 1. Kocaköy Kaletepe.....	72
Çizim 1. Kocaköy Kaletepe kroki-konum;	73
Çizim 2. Kaletepe duvar örgüsü.....	74
Fotoğraf 2. Kocaköy Kaletepe Kalesi.	74
Fotoğraf 3. Kocaköy Kaletepe Kalesi.....	75
Fotoğraf 4. Kocaköy Kaletepe Mezarlık Alanı.	75
Fotoğraf 5. Kocaköy Kaletepe Mezarlık Alanı.	76
Fotoğraf 6. Kocaköy Kaletepe Mezarlık Alanı.	76
Fotoğraf 7. Kocaköy Kaletepe Mağara.	77
Fotoğraf 8. Kocaköy Damlıca Bölgesi Yerleşim Alanı.	77
Fotoğraf 9. Kocaköy Damlıca Bölgesi Yerleşim Alanı.	78
Fotoğraf 10. Kocaköy Damlıca Bölgesi Su Kaynağı ve Su Toplama Taşı.....	78
Fotoğraf 11. Kocaköy Damlıca Bölgesi Buzhane.	79
Fotoğraf 12. Kocaköy Damlıca Mağaraları.....	79
Fotoğraf 13. Kocaköy Damlıca Mağaraları.....	80
Fotoğraf 14. Kocaköy Damlıca Mağaraları.....	80
Fotoğraf 15. Kocaköy Damlıca Yerleşim Alanı Keramik Verisi.	81
Çizim 3. Kocaköy Keramik Verisi.	81
Fotoğraf 16. Başköy Kalesi.	82
Çizim 4. Başköy Kalesi Kroki Konum;	82
Çizim 5. Başköy Kalesi Duvar Örgüsü.	83
Fotoğraf 17. Başköy Kalesi.	83
Fotoğraf 18. Başköy Kalesi.	84
Fotoğraf 19. Başköy Kalesi Mağara.	84
Fotoğraf 20. Başköy Keramik Verisi.	85
Çizim 6. Başköy Keramik Verisi.	85
Çizim 7. Gündoğdu Kale Kroki-Konum;	86
Çizim 8. Gündoğdu Kalesi Duvar Örgüsü.....	87
Fotoğraf 21. Gündoğdu Kale.....	87
Fotoğraf 22. Gündoğdu Kale.....	87
Fotoğraf 23. Gündoğdu Yerleşim Alanı.	88

Fotoğraf 24. Gündoğdu Yerleşim Alanı.	88
Fotoğraf 25. Gündoğdu Mezarlık Alanı.	89
Fotoğraf 26. Gündoğdu Mezarlık Alanı.	89
Fotoğraf 27. Gündoğdu Köprü.	90
Fotoğraf 28. Gündoğdu Köprü.	90
Fotoğraf 29. Gündoğdu Köprü.	91
Fotoğraf 30. Gündoğdu Köprü	91
Fotoğraf 31. Gündoğdu Bölgesi Keramik Verisi.	92
Çizim 9. Gündoğdu Bölgesi Keramik Verisi.	92
Fotoğraf 32. Sorguçkavaklı Su Bendi.	93
Fotoğraf 33. Sorguçkavaklı Su Bendi.	93
Fotoğraf 34. Çatak Höyük Yerleşim Alanı Konum.	94
Fotoğraf 35. Çatak Höyük Yerleşim Alanı.	94
Fotoğraf 36. Çatak Höyük Yerleşim Alanı.	95
Fotoğraf 37. Çatak Mezarlık Alanı.	95
Fotoğraf 38. Çatak Mezarlık Alanı.	96
Fotoğraf 39. Çatak Höyük Keramik Verisi.	96
Çizim 10. Çatak Höyük Keramik Verisi.	97
Fotoğraf 40. Çatak-Karabağ Yerleşim Alanı Konum;	97
Fotoğraf 41. Çatak-Karabağ Yerleşim Alanı.	98
Fotoğraf 42. Çatak-Karabağ Yerleşim Alanı.	98
Fotoğraf 43. Çatak-Karabağ Yerleşim Alanı.	99
Fotoğraf 44. Çatak Karabağ Yerleşim Alanı Keramik Verisi.	99
Çizim 11. Çatak Karabağ Yerleşim Alanı Keramik Verisi.	100
Çizim 12. Karabağ Kalesi Kroki-Konum;	100
Çizim 13. Karabağ Kalesi Duvar Örgüsü.	101
Fotoğraf 45. Karabağ Kalesi.	101
Fotoğraf 46. Karabağ Kalesi.	102
Fotoğraf 47. Karabağ Yerleşim Alanı.	102
Fotoğraf 48. Karabağ Yerleşim Alanı.	103
Fotoğraf 49. Karabağ Keramik Verisi.	103
Fotoğraf 50. Bacalı Yerleşim Alanı I.	104
Fotoğraf 51. Bacalı Yerleşim Alanı I.	104

Fotoğraf 52. Bacalı Mezarlık Alanı.	105
Fotoğraf 53. Bacalı Mezarlık Alanı.	105
Fotoğraf 54. Bacalı Yerleşim Alanı III.	106
Fotoğraf 55. Bacalı Yerleşim Alanı III.	106
Fotoğraf 56. Bacalı Yerleşim Alanı III. Mağara.	107
Fotoğraf 57. Bacalı Keramik Verisi.....	107

GİRİŞ

Konunun Niteliği, Amacı, Önemi ve İlgili Araştırmalar

Doğu Anadolu Bölgesinde bulunan Kars ili Digor ilçesi olarak seçilen araştırma sahamız jeolojik, jeomorfolojik ve jeopolitik özellikleri ile yapılan çalışmalar ve araştırmalar ışığında ilk çağ uygarlıkları tarafından sürekli bir yerleşime sahne olmuştur. Yapmış olduğumuz çalışma daha önce yapılan araştırmalar çerçevesinde oluşturulmuş ve genişletilmiştir.

Çalışmanın birinci bölümünde Doğu Anadolu Bölgesinden başlanarak bölgenin coğrafik özellikleri hakkında genel bir çerçeve oluşturulup Digor ilçesinin coğrafik özelliklerine değinilmiştir. İkinci bölümde bölgede hâkimiyet kurmak isteyen uygarlıklar hakkında genel bilgilere yer verilip son bölümde araştırılan merkezler ve bu merkezlerde elde edilen bulgular yorumlanmıştır.

Araştırmanın amacı Digor ilçesi ve çevresinde var olan yerleşim yerleri, kaleler, höyükler, buluntular araştırılarak bölgenin tarihi coğrafyası ve uygarlık tarihi hakkında var olan bilgelere katkı sunmak. Yeni bilgiler ve buluntular ışığında bölgedeki yerleşim yerleri ve uygarlıkların gelişimini ayrıntılarıyla ele alarak Anadolu coğrafyasının eski uygarlıklar açısından ne derece önemli bir bölge olduğunu kanıtlar çalışmaları desteklemek ve yeni bilgiler sunmak. Gerçekleştirilecek alan araştırmaları ile yapılacak bilimsel araştırmalara katkı sağlayarak bu coğrafyanın öneminin kavranmasını sağlamaktır.

Anadolu yarımadasını Orta Asya bölgesine bağlayan geçiş güzergâhına yakın bir noktada yer alan Digor ilçesinin Eskiçağ uygarlıklarına ev sahipliği yaptığı görülmüş ve bu bölgenin hâkimiyeti için yapılan mücadeleler ortaya konulan bilimsel çalışmalar ile kanıtlanmıştır. Digor ilçesinde bulunan zengin yerleşim alanlarına bakacak olursak yapılan çalışmaların genişletilmesi ve bulunan yeni yerleşim merkezlerinin çalışılması ile daha geniş kapsamlı bilgiler elde edilebileceği görülmüştür. Gerek coğrafi konumu gerekse jeolojik, iklimatik özellikleri ve bereketli topraklarıyla yerleşim alanı olarak seçilen bölgenin seçilme nedenleri ve hâkimiyet alanları daha iyi kavranıp anlaşılacaktır. Uygarlıkların yayılım alanları ve gelişimleri hakkında güncel bilgilere bulgulara ulaşarak alana katkı sağlanacaktır.

Bu çalışma sonunda Eskiçağ Tarihi alanına Doğu Anadolu Bölgesinde bulunan Kars ili Digor ilçesinde yapılacak olan alan araştırması ile yeni yerleşim yerlerinin ve kalelerin varlığı ortaya konulacak ilerde yapılacak olan çalışmalar ve araştırmalar için kaynak sağlanacaktır. Bölgenin eski uygarlıklar açısından önemi daha iyi anlaşılacak yeni yaklaşımlar geliştirme fırsatı tanıyacaktır.

Araştırma merkezlerde yerleşmenin adı, yerleşme türü, rakım, koordinat, bölge, araştırma yöntemi, bölgede daha önce yapılan kazı veya araştırmanın olup olmadığı, buluntu türü ve niteliğine sırasıyla bakılmıştır. Elde edilen buluntuların yapısal özellikleri üzerinde yapılan işlemler yerel olup olmadığı, buluntuların hamur ve astar renklerinin ne olduğu, keramiklerin oluşumu sırasında içlerinde katkı maddesi kullanıp kullanılmadığına bakılmıştır. Fırınlanmadan önce uygulanan kurutma işlemi sırasında yapılan Açık işleminin uygulanıp uygulanmadığı, elde edilen keramiklerin astarlandıktan sonra ikinci kez pişirilmesiyle oluşan cila işlemine tabi tutulup tutulmadığı boyutları incelenmiştir.

Bölgede şimdiye kadar yapılan bilimsel çalışmalar aşağıdaki gibi sıralanmıştır;

- Anı Kazıları I. dönem -N. Marr (1893-1894)
- Anı Kazıları II. dönem -(1904-1917)
- Anı Kazıları III. dönem -İ.K. Kökten (1944-1945)
- Anı Kazıları IV. dönem -K. Balkan (1964-1967)
- Mağaracık E Mağarası -İ. K. Kökten (1942)
- Azat (Dündartepe) Höyük -İ. K. Kökten (1952)
- Harmanyeri -İ. K. Kökten-K. Balkan (1964-65)
- Cirittepe -K. Balkan-O. Sümer (1965)
- Kurbanaga Mağarası -İ. K. Kökten (1969)
- Yazılıkaya - İ. K. Kökten (1969)
- Anı Kazıları V. Dönem -B. Karamağaralı (1989-2004)
- Anı Kazıları VI. Dönem -Y. Çoruhlu (2005-2012)
- Anı Kazıları VII. Dönem - F. Bayram (2012-)
- Kars Bölgesi Yüzey Araştırmaları -K. Kökten
- Kars Bölgesi Yüzey Araştırmaları -F. Kırzioğlu
- Erzincan-Erzurum-Kars-Iğdır Yüzey Araş.-A. Ceylan (1998- 2013)

- Kars ve Iğdır İlleri Yüzey Araştırmaları -A. Bingöl (2013-)
- Urartu Baraj ve Sulama Sis. Yüzey Araş.- -O. Belli
- Kars ve Çevresi Araştırmaları -A. Bingöl (Tez Çalışması)
- Sarıkamış ve Çevresi Araştırmaları -A. Bingöl (Tez Çalışması)
- Sarıkamış ve Çevresi Kültür Varlıkları -H. Gündoğdu
- Bekçiçayırı Kazısı -Botaş
- Prehistorik Araştırmalar -B. Yükmen
- Arpaçay Havzasında Tarihi ve Arkeolojik Araştırmalar -M. Karageçi (Tez Çalışması)
- Orta Ve Son Tunç Çağı’nda Orta Aras Havzası- A. Yardımcıel (Tez Çalışması)
- Doğu Anadolu Araştırmaları I-II- A. Ceylan.
- Kars Digor’da Tarihi ve Arkeolojik Araştırmalar -Ali H. Altun (Tez Çalışması)

Yukarıda verilen çalışmalara ek olarak, B. A. Kuftin ve R.D Barnett’in Iğdır ilinde yapmış oldukları çalışmaların, Kars bölgesi ve çevresi için önemli çalışmalar olduğu söylenebilir.

I. BÖLÜM

DİGOR VE ÇEVRESİNİN COĞRAFİ ÖZELLİKLERİ

1.1. Genel Coğrafi Durum

Anadolu sözcüğünün kökeni hakkında farklı tanımlamalar olsa da tarihsel açıdan kabul gören şekliyle Yunanca doğu veya gündoğumu anlamına gelen Ανατολή sözcüğünden türemiştir¹. Yine ünlü tarihçi Strabon ‘Geographika’ adlı eserinde Anadolu’dan çok zor dağlık ve çetin bir araziden meydana gelen bölge olarak bahsetmiştir². Anadolu’ya ait bilgiler antik kaynaklarda sıkça geçmekle birlikte bunlardan bir tanesi de Ksenophon’a ait ‘Anabasis’ (On Binlerin Dönüşü) adlı eserdir. Eserde Anadolu coğrafyasının jeolojik özellikleri hakkında dağlık engebeli yer yer ormanlık alanlardan geniş düzlüklerden ve yerleşimlerden bahsedilmektedir³.

Doğu Anadolu Bölgesi yüz ölçümü olarak 164.000 km²’lik alanı ile topraklarımızın %21’ini kaplayarak en büyük bölgemiz olmuştur ayrıca bölge fiziki yapısıyla da ülkenin en dağlık ve engebeli bölgesidir⁴. Bölge Erzurum-Kars bölümü, Yukarı Murat-Van bölümü, Hakkâri bölümü ve Yukarı Fırat bölümü olmak üzere dört bölümden oluşmaktadır⁵. Yükselti olarak ortalama 2000 m’lere varan bölge bu durumun zorluklarını ulaşım ve iklim açısından yaşamaktadır.

İnceleme alanımız olan Digor ilçesi Kars iline bağlı olduğu için genel olarak Doğu Anadolu Bölgesinin oluşum sürecine ve yapısal özelliklerine bakmamız ilk çağlarda neden yerleşim yeri olarak bu bölgelerin tercih edildiği hakkında bize fikir oluşturabilecek nitelikte olacaktır.

Doğu Anadolu Bölgesi jeolojik olarak temel anlamda 3. Jeolojik zamanın sonları ve 4. Jeolojik başlarında hemen hemen tüm Anadolu’da meydana gelen tektonik ve volkanik hareketler sonucu oluşum döneminin en büyük ayağını tamamlamıştır. Püsküren lavların çıkardığı volkanik malzemelerle örtülü olan bölge bu malzemelerin içerisinde bulunan mineraller sayesinde verimli topraklara sahip olmuş ve insan

¹ Ramsay, W.M, Historical Geograpy of Asia Minor, Cambridge, Cambridge Universty Press, 2010.

² Strabon, (Çev: A. Pekman), Geographika, İstanbul, XII, 2.

³ Ksenophon, Çeviri; İpek Saydam, Anabasis On Binlerin Dönüşü. İstanbul: Parola Yayınları. 2014, s. 173-188.

⁴ Erinç, Doğu Anadolu Coğrafyası.İstanbul Üniversitesi Yayınlar, İstanbul 1953, s. 6 vd.

⁵ Saraçoğlu, Doğu Anadolu Coğrafyası,MEB yayınları, İstanbul1989, s. 1 vd.

yerleşmesine uygun olabilme anlamında önemli bir faktörü tamamlamıştır. Yerleşim alanı olarak kullanılan bölgelerde yapı malzemelerinin hangi süreçler sonucu oluştuğu konusunu bilmemiz için coğrafik devirlerin başından itibaren meydana gelen oluşumları kısaca ele alınacaktır.

Doğu Anadolu Bölgesi Birinci Jeolojik Zaman olarak kabul edilen Paleozoikte Masif adı verilen yerleşik ve sağlam arazi oluşumlarına sahne olmuştur. Bunun en önemli örneği Bitlis Masifi adı verilen alandır bu alanlar Paleozoik dönemin alt bölümlerinden olan Kaledoniyen ve Hersiniyen dönemlerinde meydana gelen jeolojik hareketler sonucunda metamorfizmaya uğrayarak başkalaşım kayaçlarının oluşumuna neden olmuştur bu kayaçlardan bazıları; Şist, Kuvarsit, Mermer ve Gnays'tır. Malatya ilinden başlayarak uzanan bu kayaç alanları Van Gölünün güneyine kadar uzanmaktadır⁶. Bu dönemde bazı bölgelerde yer yer kireçtaşları Ağrı Dağı çevresinde ise Birinci Jeolojik Zamanın Devoniyen dönemine ait olan tortullar görülmektedir⁷. Bu tortullar toprak verimliliğini artırır niteliktedir kayaçlar ise tarihi dönemlerde yapı malzemesi olarak kullanılmıştır.

İkinci Jeolojik Zaman olan Mezozoik döneme gelindiğinde Anadolu'da Tetis Denizi'nin Doğu Anadolu Bölgesinin büyük bir bölümünü kapladığı görülür yer kabuğunun çok uzun bir süre çökmesi ve bu çökmeyle birlikte oluşan kat kat tortullardan meydana gelen Jeosenklinaller ve Denizaltı Volkanizması ile oluşum süreci devam eder⁸. Bu denizin taban kısmında Gabro, Serpantin gibi volkanik kayaçlar görülmektedir özellikle Palandöken dağlarının temelleri bu kayaçlardan oluşmaktadır. Yine Munzur ve Mercan dağları sahalarında Kireçtaşlarına yaygın olarak rastlanılmaktadır⁹.

Üçüncü Jeolojik Zaman olan Tersiyere gelindiğinde Doğu Anadolu Bölgesinde jeolojik faaliyetler de bir artış olduğu görülür. Bu dönemde Eosen denizinin yerleşmesiyle genelde jipsli ve tuzlu kayaların varlığı özellikle inceleme alanımız Digor ilçesinin komşuları konumunda olan Kağızman ve Iğdır bölgelerinde yoğun olarak görülmektedir bu kayaçların oluşum süreci bölgede bulunan göller ve

⁶Fuat, Şaroğlu & Yılmaz Güner, (1981), Doğu Anadolu'nun Jeomorfolojik gelişimine etki eden öğeler, Türkiye Jeoloji Kurumu Bülteni, 24-39.

⁷ Şaroğlu ve Güner, Doğu Anadolu'nun Jeomorfolojik gelişimine etki eden öğeler, s 24-39.

⁸Demir, M. (2013) , Kars Kent Coğrafyası, Erzurum, Doktora Tezi, s:8-25.

⁹ Şaroğlu ve Güner, Doğu Anadolu'nun Jeomorfolojik gelişimine etki eden öğeler, s 24-39.

akarsuların buharlaşması sonucu içinde bulunan malzemelerin çökmesiyle oluşmaktadır¹⁰.

Özellikle Iğdır ili başta olmak üzere bu bölgelerde günümüzde de kaya tuzu üretimi devam etmekte Tuzluca ilçesi sınırlarında yer alan tuz mağaraları turistik ve sağlık alanında birçok ziyaretçiye ev sahipliği yapmaktadır. İnceleme alanımızda yer alan Digor ilçesi Kocaköy mevkiinde yer alan kalede bu kayaçların binek hayvanlarını tuzlamak için yapılan bölümde sırala bir şekilde dizildiği ve hayvanları bağlamak amaçlı oyuldukları görülmektedir.

Üçüncü Jeolojik Zamanın Neojen döneminde Arabistan yarımadasının kuzeye doğru ilerlemesi ile Anadolu yarımadasında meydana gelen sıkışmalar sonucu Pasinler-Aşkale, Varto-Bulanık oluklarının oluştuğu görülür¹¹ ve bu alanların jeolojik oluşumları sonucunda kireçli ve killi malzemeler yoğunlaşır¹². Meydana gelen bu tektonik hareketlere bağlı olarak bölgede volkanik hareketlerin oluştuğu görülür bu hareketler sonucu püsküren lavların Andezit ve Bazalt karakterli oldukları bilinmektedir¹³. İnceleme bölgemizde hemen her dönemde yapı malzemesi olarak Bazalt taşlar kullanılmakta olup yapısal olarak bu bölgenin karakterini oluşturan kayaç türüdür denilebilmektedir.

Dördüncü Jeolojik Zaman olan Kuvaterner dönemine gelindiğinde Doğu Anadolu Bölgesinde volkanik faaliyetlerin hız kazandığı görülmektedir. Meydana gelen merkezi püskürmeler sonucunda Tendürek, Nemrut, Süphan ve Ağrı dağları oluşmuştur¹⁴. Oluşan bu volkan konilerinden püsküren lavlar sayesinde bölgenin en verimli arazileri olan alüvyon ovaları meydana gelmiştir bu ovalardan bazıları Erzurum, Erzincan, Malatya ve Muş ovalarıdır. Doğu Anadolu Bölgesinde meydana gelen jeolojik olayların çok çeşitli olması bölgenin başta toprak yapısı iklim, ulaşım, maden gibi fiziki ve beşeri özelliklerinin farklı ve çeşitli olmasını sağlamıştır bu durum bölgenin çok eski tarihlerden beri yerleşim yeri olarak seçilmesinin en önemli nedenlerinden biridir.

¹⁰Mücahit, K. Şahabettin, Ç. (2018). Doğu Anadolu Bölgesi Ve Iğdır'ın Jeolojisi Ve Toprak Özellikleri. *Journal of Agriculture*, S; 14-26.

¹¹ Oğuz Erol, Türkiye Jeomorfolojisi, Mizanpaj-Tasarım Doğu Ateş, Ankara 1989, s. 4.

¹² Şaroğlu ve Güner, Doğu Anadolu'nun Jeomorfolojik gelişimine etki eden öğeler, s 24-39.

¹³ Demir, Kars Kent Coğrafyası, 2013, s 25.

¹⁴ Şaroğlu ve Güner, Doğu Anadolu'nun Jeomorfolojik gelişimine etki eden öğeler, s 24-39.

1.1.1. Digor Bölgesi Jeolojik ve Jeomorfolojik Özellikleri

Doğu Anadolu Bölgesinde yer alan Kars ilinin yedi ilçesinden biri olan inceleme alanımız Digor ilçesi Konum olarak 40° 22' 30.3024" Kuzey ve 43° 24' 51.0372" Doğu koordinatları arasında yer almaktadır¹⁵. İlçe ortalama yükseltisi yer yer 2000 m'leri bulan Kars ilinden daha az yükseklikte olup ortalama 1450 m yüksekliğe sahiptir bu durum ilçeyi iklim ve yerleşim açısından daha avantajlı bir konuma getirmektedir.

Yükselti değeri ilçenin her yerinde aynı olmadığı için özellikle yerleşim alanlarının kuzey sınırında yer alan Kars iline doğru gidildikçe iklim şartlarından dolayı azaldığı görülür. Araştırmalarımızın yoğunlaştığı doğu ve güney bölgelerinde ise jeolojik olarak meydana gelen çökmeler sonucunda yükseltisi az daha düz ve sade arazilerin bolluğu nedeniyle yerleşmelerin daha fazla ve sık bir yapıda olduğu gözlemlenmektedir.

İlçenin kapladığı alana bakıldığında 1136 km²'lik bir yüz ölçüme sahip olduğu görülür. Yüz ölçümü bakımından Kars ilinin altıncı büyük ilçesidir. 1700-2000 m arası yükseltiye sahip Erzurum-Kars platosu içerisinde yer alan ilçe, jeolojik zamanlarda meydana gelen Volkanik ve Tektonik hareketler sonucu bugünkü şeklini almıştır. Alan I. Jeolojik Dönemde bölgede bulunan Tetis denizinin suları altındayken II-III. Jeolojik devirler arasında meydana gelen yükselmeler sonucu kısmen su yüzüne çıkmıştır¹⁶.

III. Jeolojik Zaman sonları ve IV. Jeolojik Zaman başlarında Arap yarımadası tarafından meydana gelen sıkıştırma sonucu plato alanı tam olarak yükselip ortaya çıkmıştır dış kuvvetlerin etkisiyle pürüzlü yüzeyler peneplen halini almıştır ve bugünkü plato görünümüne kavuşmuştur¹⁷. İlerleyen zamanlarda gelişen Jeolojik olaylar sonucu kırılmalar meydana gelmiş bu kırılmalar sonucu Digor havzasının güney ve doğu bölümlerinde düzlük alanlar, faylanmanın ardından meydana gelen şiddetli volkanik olaylar sonucu ise kuzey ve batı bölümleri ağırlıklı olmak üzere yükseltisi fazla alanlar ve dağlar meydana gelmiştir.

¹⁵<https://earth.google.com/web/search/Digor,+Merkez>,

¹⁶ Mehmet Keskin, ``Erzurum-Kars Platosunun Çarpışma Kökenli Volkanizmasının Volcano Stratigrafisi ve Yeni K/Ar Yaş Bulguları Işığında Evrimi Kuzey Doğu Anadolu'', *MTA Dergisi*, 120, Ankara 1998, s. 135-157.

¹⁷Demir, Kars Kent Coğrafyası, 2013, s. 7

Digor bölgesinde meydana gelen bu jeolojik faaliyetler sonucu doğu ve güney yönünde ki akarsular menderesler halinde akar kuzey ve batıdan akan akarsular ise yükselti dolayısıyla hızlı akarak çentik vadilerin oluşmasını sağlar. Bu akarsuların güney bölümüne taşıdığı alüvyonlar sayesinde havzanın bu bölümünde geniş düzlüklere rastlanır bu düzlükler Kocaköy'den başlayarak Halıkışlak köyüne kadar yaklaşık 35 km² devam etmektedir¹⁸. Özellikle bu bölümde meydana gelmiş olan verimli araziler tarım ve hayvancılık açısından bölgenin en elverişli kısmını oluşturmaktadır.

Bölgede kuzeydoğu kesiminden başlayarak güneye doğru sırasıyla Dumanlı dağı (2366 m), Alaca dağı (2629 m), Tarhan dağı (2550 m), Kabaktepe dağı (1885 m) bulunmaktadır. İlçenin batısına doğru gidildikçe Kotor dağı (2400 m) ve Hacıhalil dağı (2300 m) bulunur, güneybatıya tarafında ise inceleme alanın en yüksek dağı olan Yağlıca dağı (2880 m) görülür¹⁹ ilçe sınırları bu dağlar ile çevrilidir. Bölgede İl merkezi ile ulaşımı sağlayan 2286 m rakıma sahip Hanlar geçidi bulunmaktadır.

Araştırmalarımızda ele aldığımız jeolojik ve jeomorfolojik özelliklere dayanarak çalışma alanımızın farklı bölümlerinde insan yaşamına etkileri tarım, hayvancılık, konut tipi yerleşim alanı seçme gibi özelliklerini etkilediği görülmektedir. Ayrıca araştırma sahamızın Erzurum-Iğdır-Ağrı-İran ve Kafkaslara açılan bir kapı konumunda olması platonun önemi eski uygarlıklar ve günümüz uygarlıkları açısından ne derece önem arz ettiğini göz önüne sermektedir²⁰.

1.1.2. İklim ve Bitki Örtüsü

Klimatolojik olarak araştırma sahamız olan Digor havzası Doğu Anadolu Bölgesinin genelinde görülen Karasal İklimin etkisi altındadır. Bölgenin kuzeybatısından uzanan Doğu Karadeniz Dağları Karadeniz'den gelen ılıman havanın içeri sokulmasını engellemektedir. Güneyinden uzanan sıra dağ uzantıları ise güneyden gelen sıcak hava kütlelerini önemli ölçüde engellemektedir ayrıca bölgenin 1700-2000 m civarında değişen yükseltisi de göz önüne alınacak olursa bu durumun sıcaklık

¹⁸Şaroğlu ve Güner, Doğu Anadolu'nun Jeomorfolojik gelişimine etki eden öğeler, Türkiye Jeoloji Kurumu Bülteni, s 24-39.

¹⁹ Google Earth, 2021.

²⁰ Mustafa Karageçi, Arpaçay Havzasında Tarihi ve Arkeolojik Araştırmalar, (Doktora Tezi), Kafkas Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kars 2015, s. 19

üzerinde ki etkileri olumsuz yönden tahmin edilebilecek düzeydedir yıllık sıcaklık ortalaması Digor ilçesi için 6,2°C olarak ölçülmektedir²¹.

Sıcaklık ortalamalarının düşük olması ve denize olan uzaklığın fazla olması nedeniyle nem oranının da düşük olması bölgede soğuk gün sayısını arttırmış bu durum beşeri, ekonomik ve doğal faktörleri olumsuz yönde etkilemiştir. Sıcaklığın düşük olmasının bir diğer etkeni ise özellikle kış aylarında bölgenin etkisini arttıran Sibirya kökenli termik yüksek basınç alanında kalmasıdır²². Bölgenin jeomorfolojik özellikleri göz önüne alındığında kuzeyinden güneyine doğru gidildikçe yükseltinin de azalmasıyla farklı sıcaklık ortalamalarının oluştuğu görülür.

Nitekim Kars il merkezine yakın bölümler olan Dağpınar beldesi-Tekneli köyü civarı kış sıcaklık ortalamalarının -8,5°C olduğu, güney bölgesine doğru Kocaköy-Başköy-Sorguçkavaklı alanlarının sıcaklık ortalamasının ise -4,5°C seviyesine yükseldiği görülür.

Yeryüzü şekillerinin daha sade ve yükseltinin alçak olduğu güney ve güneydoğu bölümlerinde karlı gün sayısının az olduğu yerleşmeye daha elverişli olduğu görülür bu bölümde tarımsal faaliyetler ilçenin Kuzeyine ve İl merkezine göre daha erken başlamakta ve bitirilmektedir. Araştırmalarımızı yaparken eski çağ yerleşmelerinin özellikle bu bölümlerde yoğunlaştığı dönemin uygarlıkları tarafından bu bölgenin seçilmesinde ki nedenleri de ortaya koymaktadır. Kış aylarında sıcaklık değeri zaman zaman kuzey bölümünde -39°C dereceye düşmektedir karla kaplı gün sayısı ortalama 120 gün ve üzeridir²³.

Bölgede donlu gün sayısının uzunluğu tarım ve hayvancılık faaliyetlerini etkilemektedir. Senede sadece bir kere ekin biçim yapılabilen soğuğa dayanıklı tarım ürünleri olan arpa ve buğday dışında tarım ürünü ekilmemektedir. Güney bölgesine doğru tarım ürünleri çeşitlilik gösterebilecek düzeye ulaşabilse de verimlilik az olduğu için yine soğuğa dayanıklı olan bu tarım ürünleri tercih edilmektedir bu bölgede sınırlı sayıda üretilen sebze çeşitleri yine üreticiler tarafından tüketilmekte ve ticari bir getirisi bulunmamaktadır.

²¹Demir, Kars Kent Coğrafyası, s. 30.

²² Demir, Kars Kent Coğrafyası, s. 30.

²³ Çed ve Çevre İzinleri Şube Müdürlüğü, *Kars İli 2019 Çevre Durum Raporu*, Türkiye Cumhuriyeti Kars Valiliği Çevre Şehircilik İl Müdürlüğü, Kars 2019, s.2

Bölgenin kısa mesafede değişen jeomorfolojik özelliği dolayısıyla İlçe merkezinin kuzeyi ve güneyi arasında kış mevsimi farklılığı özellikle güneybatı kesimlerinde belirgin bir şekilde gözlemlenmektedir. Kuzey kesimleri Kars il merkezinde olduğu gibi mart ve nisan ayları sonuna kadar ilkbahar mevsimi özelliklerini göstermez ve sıcaklık ortalamaları 0°C civarında seyreder²⁴. Güney bölüme doğru gidildikçe Iğdır Ovasına yakınlığın etkisiyle sıcaklık değerleri iki üç katına çıkarak tam bir ilkbahar mevsimi yaşanır tarımsal faaliyetler başlar.

Haziran ayına gelindiğinde kuzey bölümlerinde başlayan yağışlar etkili olurken güney kesimde daha kurak bir mevsim geçişi olmaktadır. Sıcaklık ortalamalarının en yüksek olduğu ay temmuz ayıdır özellikle bu aylarda gelişen bitki çeşitleri ve sıcak havanın etkisiyle yöre halkı yaylacılık faaliyetlerine başlamaktadır.

Bölgenin kuzeydoğu ve kuzeybatı alanında ki yüksek dağ sıraları çevresinde yaylacılık faaliyetlerinin arttığı görülür bu bölgelerdeki çayır ve meralık alanlarda büyükbaş hayvancılık ve az da olsa küçükbaş hayvancılık faaliyetleri yapılır bu yaylacılık faaliyetleri yöre halkının tarımla birlikte temel geçim kaynağını oluşturmaktadır²⁵.

Bölgedeki bitki örtüsü karasal iklimin tipik özelliğini gösterip genel olarak İran-Turan bozkır formasyonu şeklindedir²⁶. Yükseltisi az olan yerlerde geven, gelincik, sığırkuyruğu, kekik, çoban yastığı, yavşan gibi karasal iklimin karakteristik otsu türleri görülür²⁷. Yükseltinin arttığı bölümlerde ise subalpin ve alpin çayırılıkları görülmektedir bu yüksek ve çayırılık alanlar hayvancılık ve yaylacılık için elverişli bir ortam sağlayıp iklimin olumsuz koşullarından etkilenen yöre halkına nefes aldırılmaktadır²⁸. Ağaç formasyonu olarak bölgenin kuzey kesiminde il merkezine benzer bir ağaç formasyonu oluşmuştur genel olarak kavak ağaçları bulunmakta ve bu bakımdan oldukça fakir bir görüntü vermektedir yer yer bitki örtüsünün tahribi ile ortaya çıkan Antropojen bozkır alanları da görülmektedir. Yükseltisi az alan güney bölgesine doğru gidildikçe ağaç topluluklarının çeşitlenip değiştiği ve sayısının arttığı görülmektedir. Özellikle Kilittaş ve Halıkışlak köyleri civarına gelindiğinde

²⁴Demir, Kars Kent Coğrafyası, s. 32.

²⁵ÇED ve Çevre İzinleri Şube Müdürlüğü, 2019, s. 2.

²⁶Karageçi, , Arpaçay Havzasında Tarihi ve Arkeolojik Araştırmalar, s. 21.

²⁷ İbrahim Atalay, Kenan Mortan, Türkiye Bölgeler Coğrafyası, İnkılap Yayın Evi, İstanbul 2003, s. 439.

²⁸ Demir, Kars Kent Coğrafyası, s. 74-77

ekonomik faaliyeti yapılacak düzeyde kayısı, ceviz, kiraz ve vişne bahçeleri göze çarpmaktadır bu durum ekonomik faaliyetlerin çeşitlenmesini sağlayarak nüfusu da olumlu yönden etkilemektedir.

Sonuç olarak ilçe sınırları hem iklim koşullarının olumsuzluğu hem de bitki örtüsünün cılız olması nedeniyle sürekli göç ve mevsimlik göçlere uğramakta bu durum bölgenin gelişmesi önündeki en büyük engeli oluşturmaktadır.

1.1.3. Toprak Özellikleri

Kars ili toprak özelliklerine bakacak olursak en yaygın bulunan toprak türünün bölgenin %47 sini oluşturan bazaltik topraklar olarak göze çarpmaktadır merkez ilçe arazilerinin %78' ini kaplayan bu toprakların ikinci sırasında %57.92 oranı ile inceleme alanımız olan Digor ilçesi toprakları gelmektedir²⁹. Diğer bir araştırmaya göre Kars il merkezi ve çevresinde üç farklı toprak tipi görülmektedir³⁰.

Bunlardan ilki eğimli yamaçlar üzerinde bulunan taşlı topraklar olan litosoller özellikle araştırma bölgemizin yüksek ve dağlık kesimlerinde bu topraklara rastlanmaktadır kullanılan tarım arazilerinin büyük çoğunluğunda bu topraklar nedeniyle geleneksel tarım yöntemleri uygulanmaktadır. Bu topraklar kısmen alkali ve tuzlu bir yapıda olduğu için tarım alanı olarak kullanıldığında fazla verim alınamamakta ve mera alanı olarak kullanılmaktadır³¹.

Digor ilçesi mera alanlarına bakıldığında ilçe topraklarının %70.36' sının mera olarak kullanıldığı görülür. Genelde kuru tarım yapılan bu alanlarda dik ve dike yakın arazilerin fazlalığı göze çarpmaktadır araştırma sahamızın güneybatı kısmında daha düz ve eğimsiz araziler göze çarpar ilçe topraklarının tamamında drenaj probleminin olduğu görülür taşlı toprak oranının %73.49 düzeyinde olduğu görülür³². Bu topraklardaki bitki türü ise kısa boylu otlardan meydana gelmektedir.

Bölgenin doğu ve güneydoğu kesimlerine bakıldığında menderesler çizerek akan Arpaçay Nehri ve Digor Çayının getirmiş olduğu alüvyonlu topraklarla kaplı olduğu

²⁹ Levent Başıyigit ve Gizem Uçar, Kars İli Arazileri ve Toprak Özelliklerinin Coğrafi Bilgi Sistemleri ile Değerlendirilmesi, *Kafkas Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü Dergisi*, Cilt 12 Sayı 1, Kars 2019, s. 15-27.

³⁰ Demir, Kars Kent Coğrafyası, s. 72-74.

³¹ Demir, Kars Kent Coğrafyası, s. 72.

³² Başıyigit ve Uçar, Kars İli Arazileri ve Toprak Özelliklerinin Coğrafi Bilgi Sistemleri ile Değerlendirilmesi, s. 15-27.

görülür bu bölge kuzey kesimlere göre daha sade ve düz alanlardan oluşmaktadır³³. Verimlilik açısından yüksek düzeyde olan bu toprakların taşlılık oranları da daha az seviyedir bu bölgede bulunan tarım arazilerinde jeomorfolojik özelliklerinden dolayı modern tarım araçları kullanılabilmekte ve bölgede ki su kaynakları dolayısıyla çayırılık alanlar da görülmektedir.

Çalışma sahamızın güney ve güneybatı kısımlarına gelindiğinde toprak türünün de değişim gösterdiği görülür bu bölümde yoğun olarak bulunan toprak türü bazaltik topraklardan olan kahverengi topraklardır Kocaköy ve Başköy sınırları içinde çok daha fazla görülen bu toprak türü oldukça verimli bir yapıya sahiptir³⁴. İklim şartlarının ve jeomorfolojik yapının da elverişli olduğu bu bölümde geniş tarım arazileri dikkati çekmektedir. Bu arazilerde genellikle arpa ve buğday tarımı yapılmakta bazı çiftçiler buğdayı güzlük olarak sonbahar mevsiminden ekmeye başlamaktadır özellikle bu bölümde birden fazla hasat yapma imkânı da olabilecekken verim oranını düşürmemek için tek hasat yapılmaktadır.

Bu bölümde su kaynaklarının eksikliğinden dolayı sulu tarıma geçiş yapılamamakta fakat arazi yapısından dolayı modern tarım aletleri ve donanımları kullanılabilir. Yer yer çiftçiler gündelik sebze ve meyvelerini bu topraklar üzerinde yetiştirebilmektedir özellikle bu bölümde hem iklim hem toprak yapısı hem de arazi yapısı dolayısıyla ilçenin en yoğun nüfuslu alanını oluşturmaktadır.

Digor bölgesinde iklimin etkisiyle cılız olan bitki örtüsü ve ormanlık alanların olmayışı erozyon riskini en üst seviyelere çıkarmaktadır. Bölgenin topraklarının %77.32 erozyona uğramaktadır³⁵ bu durum su kaynaklarının ve yağışların azlığıyla da birleşince bölgede kuraklık meydana gelmekte ve tek geçim kaynağı tarım, hayvancılık olan yöre halkını zor durumda bırakmaktadır.

Genel olarak bölgenin topraklarının il merkezine benzer şekilde üç farklı toprak türünden oluştuğu ve bu topraklardan en fazla alan kaplayan çeşidin taşlı topraklar olduğu görülmektedir. Tarihsel açıdan bakıldığında eski uygarlıkların yerleşim alanlarını verimli toprakları olan güney ve güneydoğu kesimlerinde yoğunlaştırdığı

³³Karageçi, Arpaçay Havzasında Tarihi ve Arkeolojik Araştırmalar, s. 23

³⁴ Başıyigit ve Uçar, Kars İli Arazileri ve Toprak Özelliklerinin Coğrafi Bilgi Sistemleri ile Değerlendirilmesi, s. 15-27.

³⁵Başıyigit ve Uçar, Kars İli Arazileri ve Toprak Özelliklerinin Coğrafi Bilgi Sistemleri ile Değerlendirilmesi, s. 15-27.

görülür özellikle geniş tarım arazilerini çevreleyen kısımlarda yapılan kaleler bu arazilerin o dönemlerde de ne kadar önemli bir yere sahip olduğunu göstermektedir.

1.1.4. Hidrografiya

Doğu Anadolu Bölgesinin kuzey kesimlerine bakıldığında zaman jeomorfolojik yükselti farklarının fazla olmasıyla birlikte sarp ve engebeli yapıların varlığı bir hayli fazladır. Bu durum inceleme alanımızda yeraltı sularının oranının azlığına sebep olmuştur³⁶. Dar ve derin vadilerden akan akarsuların su tutma oranı çok düşük seviyelerde olduğundan Dığor bölgesinin genelinde içme suyu sıkıntısı yaşanmaktadır. Bu sıkıntının önüne geçebilmek için D.S.İ. tarafından bazı projeler hazırlanıp hayata geçirilmiştir.

Bölgeyi hidrografik açıdan yine üç ana merkeze bölerek incelememiz daha sağlıklı olacaktır. İlk olarak kuzey bölümü ele alacak olursak yükseltisi fazla fakat düz kesimlerin bol olduğu bu alanda Mayıs ayında başlayan kar erimeleri sayesinde alanın su toplaması daha kolay olmakta geçirimli kolüvyal toprakların varlığı nedeniyle de yer altı sularının fazlalığı göze çarpmaktadır. Özellikle bölgenin hemen yanı başında bulunan Borluk mevkiinde yer altı suyu kaynağı buna örnek verilebilir il merkezinin de 1579 yılından beri su ihtiyacını karşılayan bu su kaynağı önemli bir kaynak alanıdır³⁷.

Kuzey bölümünde Hanlar mevkiinde bulunan 2.237 m rakıma sahip Çalı Gölü Sulak Alanı 2016 yılından beri "ulusal öneme haiz sulak alan" olarak koruma altına alınmıştır³⁸. Göl 481 hektarlık bir alana sahipken çok sayıda kuş türüne ev sahipliği yapmaktadır bunların içinden bazıları endemik türler olarak varlığını sürdürmektedir ayrıca sulak alan etrafında bulunan yaylalarda hayvanların su ihtiyaçları buradan karşılanması bu alanın geleceğini tehlike altına sokmaktadır. Bölge yükseltisi dolayısıyla yayla ortamına elverişli bir konumdadır bölgede bulunan çöküntü alanlarında kar erimeleriyle birlikte çok sayıda gölet oluşmakta yıl boyu kurumayan bu göletlerden hayvanların su ihtiyacı da kolaylıkla sağlanmaktadır.

³⁶ Akın Bingöl, En Eski Çağlardan Urartu'nun Yıkılışına Kadar Kars ve Çevresi, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Doktora Tezi), Erzurum 2003, s. 5.

³⁷ Demir, Kars Kent Coğrafyası, s. 279.

³⁸ <https://www.tarimorman.gov.tr/DKMP/Belgeler/Korunan%20Alanlar%20Listesi/3-%20sulak%20alanlar.pdf>.

Güneye ilçe merkezine doğru inildikçe yükseltinin hızla düşmesiyle kaynak sularının tutulması zorlaşmaktadır. İlçede yaşanan içme suyu sıkıntısı kuzey kesimde kalan Gülhayran mevkiinden getirilen kaynak su ile büyük ölçüde çözülmüştür 2017 yılında başlatılan proje ile 13 km mesafeden döşenen boru sistemiyle gerçekleştirilmiştir.

İlçe merkezinden geçen kaynağını kuzey bölgesindeki yüksek dağlardan alan Digor Çayı bölge topraklarını sulayan en önemli iki kaynaktan biridir. Yazın kar erimeleriyle birlikte su miktarı artan Digor Çayı ilçe merkezinde ıslah ve dere yatağı düzeltmelerinin yapılmasına sebep olmuştur yapılan bu çalışmalar sonucu taşkın ve sel felaketlerinin önüne geçilmiştir³⁹. Dere yatağının ilerleyen kısımlarında iyice düşen yükselti derenin menderesler oluşturarak ilerlemesini sağlamakta bu bölümde oluşan çayırılık alanlar hayvancılık faaliyetlerine önemli katkı sağlamakta ve hayvanların su ihtiyacını da gidermektedir.

Araştırma alanımızın güneydoğu ve güneybatı kısımlarına bakacak olursak bu bölümde de iki farklı hidrolojik özellik görebilmekteyiz. Güneydoğu kısmının en önemli özelliği Arpaçay Nehrinin yatak kesimi üzerindedir. Arpaçay Nehri farklı kollardan beslenerek büyüyen bir nehirdir bunlar batıdan Kars Çayı ve kaynağını Çıldır Gölünden alan Telek Çayıdır güneyden beslendiği kollar ise Karahan Çayı ve Gümrü Suyudur ayrıca Digor ilçe merkezinden geçen Digor Çayı da bu nehre dökülmektedir⁴⁰. Arpaçay nehri Digor Halıkışlak köyü önlerinde Aras Nehrine katılarak ilerler ve Azerbaycan toprakları içinde Kura Nehrine katılarak Hazar denizine dökülür⁴¹.

Bu bölümde dikkat çeken nokta hem günümüz köylerinin hem de eski uygarlıkların nehir yatağında kurmuş oldukları yerleşim yerleri ve kalelerdir. Bölgede ki su kaynaklarının varlığı tarım ve hayvancılık faaliyetlerinin daha iyi koşullarda yapılabilmesine neden olacak düzeydedir.

İnceleme alanının güneybatı kesimini ele alacak olursak yükseltinin aniden düşerek bu alanda bir ova görünümü aldığı görülür dar ve derin vadilerin hemen yanı başında bulunan bu kesimde su tutma oranı oldukça düşüktür. İlçe alanının su kaynakları

³⁹ Tarım ve Orman Bakanlığı Su Yönetim Genel Müdürlüğü, *Aras HavzasıTaşkın Yönetim Planı*, Ankara 2019, s. 56.

⁴⁰ Karageçi, Arpaçay Havzasında Tarihi ve Arkeolojik Araştırmalar, s. 22.

⁴¹ Demir, Kars Kent Coğrafyası, s. 65.

bakımından en fakir bölümünü oluşturur bu alanlarda gerçekleştirilen köy yerleşmelerinin geneli içme suyu ve genel kullanım suyu sıkıntısı yaşamakta köy meydanlarının bazılarında yapma göletler sayesinde ihtiyaçlar karşılanmaktadır.

Yine bu alanda yapmış olduğumuz incelemeler sonucunda bulunan eski çağ yerleşim alanlarından Başköy ve Sorguçkavaklı köyleri alanlarında su tutmak için vadi yataklarına yapılmış büyük iki su bendi bulunmuştur. Nisan ayında başlayan kar erimeleri sayesinde oluşan küçük derelerden toplanan sular ve yapay göletlerden elde edilen yağmur suyu hayvancılık faaliyetleri ve genel kullanım için tüketilmektedir.

1.1.5. Ulaşım

İnceleme alanımız konum olarak Anadolu, Kafkasya ve İran'ın birbirine en yakın olduğu noktalardan biridir en eski çağlardan beri yerleşim alanı olarak kullanılan bölgede önemli yollar ve geçitler bulunmaktadır. Jeomorfolojik özelliklerinden dolayı bölgede genellikle doğal oluşumlu yollar kullanılmıştır. İnceleme alanımızdaki kalelerin ve yerleşim alanlarının mevkilerine bakılarak geçmiş dönemlerde kullanılan yolların bazılarının varlığını bugün bile görebilme imkânına sahip olduğumuz görülür. Kocaköy yakınlarında keşfedilen kale ile Başköy sınırları içerisinde ki kaleye giden yol takip edilerek Çatak köyü sınırları içerisinde ki yerleşim alanına ulaşılabilir buradan devam eden yolun Iğdır iline doğru ilerlediği görülür.

Aras havzası alanında Doğu Anadolu Yüzey Araştırmaları kapsamında yapılan araştırmalardan bölgedeki önemli yolların varlığı ortaya konmuştur. Bunlar Kars bölgesini Kafkaslara bağlayan buradan doğu ticaretinin yapıldığı yollara ulaşan yol. Karakurt mevkiinden uzanarak İran'a ve o dönem ki Urartu merkezi olan Van bölgesine uzanan yol. Kuzeyde önce Ardahan iline oradan Artvin üzerinden Karadeniz'e bağlanan yol son olarak inceleme alanımız içinde yer alan Digor ilçesinden Iğdır'a oradan da Nahçıvan'a açılan yoldur⁴².

Günümüzde halen kullanılmakta olan Kars-Digor-Iğdır karayolu K.G.M. tarafından 79.8 km olarak projelendirilerek yapımı bitme aşamasına gelmiştir. Bu yol yöre halkının iklim ve yeryüzü şekilleri nedeniyle yaşamış olduğu ulaşım problemini

⁴²Erinç, Doğu Anadolu Coğrafyası., s. 44; Karageçi, Arpaçay Havzasında Tarihi ve Arkeolojik Araştırmalar, s. 24.

büyük ölçüde sonlandırmıştır. Yol aynı zamanda uluslararası geçişler için kullanılmakta Türkiye-Nahçıvan-İran arası taşımacılıkta büyük önem arz etmektedir. Bölgede yapılan Bakü-Tiflis-Kars demir yolu hattı uluslararası lojistik ve ticarete önemli bir paya sahip olmaktadır demiryolunun Nahçıvan bağlantısı için fizibilite çalışmaları sürdürülmektedir⁴³.

İnceleme alanımıza yaklaşık 50 km mesafede bulunan Ani Ören Yeri tarihi ipek yolunun Anadolu'ya açılan önemli bir kavşak noktasıdır⁴⁴. Genel olarak çalışma sahamız farklı bölgelerin birbiri ile ilişkilerinde önemli bir geçiş güzergâhı rolünü üstlenmiş ve eski çağlardan beri bu önemli rolünü sürdürmeye devam etmiştir.

1.1.6. Madenler

Doğu Anadolu Bölgesinde meydana gelen farklı jeolojik olaylar sonucu çeşit ve miktar açısından Türkiye'nin en zengin maden yataklarına sahip bölgesi konumundadır. Çalışma alanımıza bakacak olursak Kars yöresi bölge özelliklerine göre bu konuda yeterli maden rezervine ve çeşitliliğine sahip değildir.

Kars yöresinde en önemli maden türü olarak Sarıkamış ilçesi civarında yoğun olarak çıkarılan Obsidyendir. Çoğunlukla siyah bazen kahverengi, gri, yeşil, renklerde de olabilen camsı parlaklıkta amorf bir volkanik camdır⁴⁵. Sarıkamış-Karakurt yolu üzerinde ki yol yarmalarında ağırlıklı olarak bulunurlar bu damarlar birbirine yakın gelişmiş birkaç metre kalınlığında damarlardan oluşmuştur. Ağırlıklı olarak siyah renkte camsı midye kabuğu kırılma yüzeyi olan, bunun dışında alacalı kahverengi yapıda bulunan obsidyenler görülür⁴⁶. Bölgede yapılan araştırmalarda elde edilen buluntularda çok sayıda obsidyenden yapılmış el aletleri bulunmuştur.

Sarıkamış yöresinde bulunan bir diğer maden ise magmatik kökenli bir katılaşım kayacı olan Pelit'tir⁴⁷. Sarıkamış; Mescitli, Şehitemin, Handere dolaylarında ve Selim ilçesi Kaynarlı köyü yakınlarında yüksek rezerve sahiptir. Ekonomik olarak ısı kaybını önlediği için inşaat alanlarında yalıtım malzemesi olarak kullanılır bunun

⁴³ Demir, Kars Kent Coğrafyası, s. 223.

⁴⁴ Karageçi, Arpaçay Havzasında Tarihi ve Arkeolojik Araştırmalar, s. 25.

⁴⁵ Aytekin Çolak ve Hakan Aygün, Sarıkamış(Kars) Civarı Obsidyenleri, Maden Etüt Arama Dairesi Başkanlığı, Ankara 2011, s. 8.

⁴⁶ Çolak ve Aygün Sarıkamış(Kars) Civarı Obsidyenleri, s. 8.

⁴⁷ Cemal Sevindi, Kars İli Perlit Yataklarının Ekonomik Önemi ve Değerlendirilme Olanakları, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, Erzurum 2003, sayı 30, s. 169-186.

dışında tarımsal faaliyetlerde iyi su tutabilme özelliği olduğu için seralarda ve topraksız tarım faaliyetlerinde kullanılabilir, hayvancılık faaliyetlerinin yapıldığı yerlerde ahırların zeminlerinde kullanılmaktadır⁴⁸. 1878 yılından kalma Sarıkamış civarı Rus yapılarına bakılacak olunursa Perlitin iç sıva malzemesi olarak kullanıldığı görülür⁴⁹. Bu madenler dışında Sarıkamış civarında bulunan bir diğer maden türü kireçtaşı olarak görülmektedir⁵⁰.

Kars ili merkez ilçe şeker fabrikasına ait kireç taşı yatakları, Kağızman ilçesinde ise Krom-Manyezit ve Altın yatakları bulunmaktadır⁵¹. Altın yataklarına değinecek olursak geçmiş yıllarda işletilmiş bir maden ocağı bulunmaktadır günümüzde aktif değildir. Bu yataklar Kazıkkaya mevkiinde bulunmaktadır⁵². Ayrıca Kağızman-Kötek'te ve Susuz ilçesinde 26°C sıcaklıkta jeotermal kaynaklar bulunmaktadır⁵³.

Çalışma alanımız olan Digor ilçesine bakacak olursak eski adı Pekran günümüzde Kilittaş köyü olarak bilinen bölgede M.T.A. tarafından yapılan etüt çalışmalarında rezervi 380.000 ton olduğu tahmin edilen Linyit yatakları tespit edilmiştir⁵⁴. Bunun dışında endüstriyel hammadde olarak kullanılan Ponza işletim alanı ilçe merkezine yaklaşık 5 km mesafede bulunmakta ve aktif olarak yol çalışmalarında kullanılmaktadır.

1.1.7. Nüfus-Ticaret-Turizm

İnceleme alanımız Osmanlı döneminde Arpaçay ilçesine bağlı bir köy olarak kayıtlara geçmiş daha sonra Kağızman'a bağlanmıştır 1953 yılında ilçe olmuş ve Kars iline bağlanmıştır 1877-1878 Osmanlı Rus harbi sonucu 22 Ekim 1920 yılına kadar Rus işgali altında kalmıştır ilçe 1 belde 37 köy ve iki mezradan oluşmaktadır⁵⁵.

⁴⁸ Sevindi, Kars İli Perlit Yataklarının Ekonomik Önemi ve Değerlendirilme Olanakları, , s 169-186.

⁴⁹ Sevindi, Kars İli Perlit Yataklarının Ekonomik Önemi ve Değerlendirilme Olanakları, , s 169-186.

⁵⁰ Maden Tetkik ve Arama Genel Müdürlüğü, Kars İli Maden ve Enerji Kaynakları- Kars Maden Haritası, MTA.gov.tr, Ankara 2021.

⁵¹ Maden Tetkik ve Arama Genel Müdürlüğü, Kars İli Maden ve Enerji Kaynakları- Kars Maden Haritası, MTA.gov.tr, Ankara 2021.

⁵² Necati Tüysüz, Distribution And Origin Of Detrital Gold In Kazıkkaya (Kağızman-Kars) Placers, Mineral Res. Expl. Bull., Ankara 1991, sayı 113, s 65-71.

⁵³ Maden Tetkik ve Arama Genel Müdürlüğü, Kars İli Maden ve Enerji Kaynakları- Kars Maden Haritası, MTA.gov.tr, Ankara 2021.

⁵⁴ Maden Tetkik ve Arama Genel Müdürlüğü, Kars İli Maden ve Enerji Kaynakları- Kars Maden Haritası, MTA.gov.tr, Ankara 2021.

⁵⁵ (<http://www.digor.gov.tr/>, 2021)

2007 TÜİK verilerine göre 26.925 olan ilçe nüfusu 2020 yılına gelindiğinde 21.490 olarak kayıt altına alınmıştır⁵⁶. Nüfusun sürekli düşme eğilimi gösterdiği alanda bu durum başlıca nedenleri İklimin çok sert ve kışların uzun olması, tarımda modern yöntemlerin kullanılamıyor olunması, iş imkânlarının kısıtlı olmasıdır. Göçler genellikle büyük şehirlere yeni iş imkânı bulmak amacıyla yapılmaktadır. Ticari açıdan büyük işletmelerin olmaması göçün bir diğer nedenidir bölge ticareti hayvancılık ve tarım ürünleri üzerine kurulu bir yapıdadır bunun dışında briket üretimi yapan bir işletme ilçenin nadir sanayi kuruluşlarındandır.

İlçe turistik mekânlar açısından birden fazla alana sahip olmasına rağmen gerekli rağbeti görmemektedir. Bu durum turizm gelirleri açısından bölgeye katkı sağlamamaktadır. İlçenin turistik gezi yapılabilecek alanlarını sıralayacak olursak;

Beş Kilise, Tekor Kilisesi, Müren Kilisesi, Kilittaş Köyü Sıt Alanı, Çalı Gölü Sulak Alanı olarak sıralanabilir.

Doğu Anadolu Bölgesinin genel karakteristik özelliklerini taşıyan inceleme alanımız doğal ve tarihi güzellikleri, farklı kültür ve yapıda oluşumlara ev sahipliği yapması ile Anadolu Kültürünü en iyi şekilde temsil etmektedir.

⁵⁶ (<https://www.tuik.gov.tr/>, 2021)

II. BÖLÜM

DİGOR BÖLGESİNİN TARİH ÖNCESİ VE TARİHİ ÇAĞLARI

2.1. Urartu Öncesi Dönem

Tarihçiler tarafından oluşturulan sınıflandırma ile Tarihöncesi Çağlar (Prehistorya) ve yazının bulunması ile başlayan Tarihi Çağlar (Historya) şeklinde incelenen bu dönemde çalışma alanımız hakkında oluşturulan eserler incelenerek genel bilgilere yer verilecektir. İlk olarak Daniel Wilson (1851) tarafından yapılan yazılı ve yazıdan önceki dönem ayrımı daha sonra John Lubbock (1865) tarafından Eskitaş Çağı (Paleolitik) ve Yenitaş Çağı (Neolitik) olmak üzere ikiye ayrıldı. Bunların arasına o dönem ağırlıklı olarak kullanılan mikrolitlerin etkisiyle bir ara dönem olan Ortataş Çağı (Mezolitik) eklenmiştir tarihçiler tarafından kabul gören tarihi çağlar ayrımı bu şekilde oluşturulmuştur⁵⁷.

Oldukça uzun bir süreyi kapsayan yazısız dönem hakkında şimdiye kadar yapılan çalışmaların dönemin özelliklerini yeterli seviyede ortaya koyamaması nedeniyle aktarılabilecek bilgiler sınırlı seviyede kalmıştır. Anadolu İlk Tunç Çağından sonra tarihi çağlara geçebilmiştir⁵⁸.

İnceleme alanımız olan Digor bölgesi bulunduğu konum itibarıyla Anadolu'dan Kafkaslara açılan jeopolitik ve jeostratejik öneme sahip bir noktada bulunmaktadır ayrıca alan içerisinde su kaynakları verimli toprakları bölgenin sürekli istilalara uğramasını tetiklemiştir bu konumu inceleme alanımızı ilk uygarlıkların yerleşimi için uygun bir yer haline getirmektedir. Yapılan yüzey araştırmalarında Aras Havzası bölgesinde ağırlıklı olarak Tunç Çağı ve Demir Çağı yerleşimlerine rastlanırken az sayıda Paleolitik yerleşmelerde tespit edilebilmiştir⁵⁹.

⁵⁷ Alâeddin ŞENEL, İlkel Topluluktan Uygar Topluma Geçiş Aşamasında Ekonomik Toplumsal Düşünsel Yapıların etkileşimi, A.U S.B.F ve Yayın Yüksek Okulu Basımevi, Ankara 1982, s. 11, Akurgal, Anadolu Kültür Tarihi , 1998, s. 2; Bingöl, En Eski Çağlardan Urartunun Yıkılışına Kadar Kars ve Çevresi. , 2003, s. 12; Özgül, Eskiçağda (Yukarı) Aras Vadisi, s. 41; Karageçi, Arpaçay Havzasında Tarihi ve Arkeolojik Araştırmalar, s. 33; Memiş, Eskiçağ Türkiye Tarihi, 2017, s. 9.

⁵⁸Bingöl, En Eski Çağlardan Urartunun Yıkılışına Kadar Kars ve Çevresi. , 2003, s. 13.

⁵⁹Bingöl, En Eski Çağlardan Urartunun Yıkılışına Kadar Kars ve Çevresi. , 2003; Karageçi, Arpaçay Havzasında Tarihi ve Arkeolojik Araştırmalar, s. 33.

IV. jeolojik dönemde ilk izlerine rastlanılan insanoğlu C.j Thomson'un bu dönemi insanların kullandıkları aletleri göz önüne alarak sınıflandırdığı ve Paleolitik Devir olarak adlandırdığı görülmektedir⁶⁰. Buluntu türlerine göre yapılan bu tasnif araştırmacılar tarafından kabul görmüştür avlanma ve yenilebilir bitkilerin toplanmasına dayalı olarak beslenme şekillerini oluşturan dönem insanının mağaralarda, kaya sığınıklarında, ağaç kovuklarında yaşayarak doğanın etkilerinden korundukları kabul edilir.

Paleolitik Dönemde insanoğlu hayatına devam edebilmek için aletlere ihtiyaç duymuş ve kendi alet teknolojisini oluşturmuştur. Bu aletler genelde çakmak taşından elde edilmekte yine başka bir taş veya kemik parçasıyla yontularak işlevsel hale getirilmektedir aletlerin türlerine bakılacak olunursa kemik iğneler, zıpkınlar, hançerler, el baltaları gibi günlük yaşamı kolaylaştıracak aletler olduğu görülür⁶¹.

Sürekli değişen iklim koşulları karşısında uyum sorunu yaşayan bu çağın insanları buzul çağı ve devamında geniş alanlara yayılarak bu soğuk iklim koşullarında hayatlarına devam edebilmişlerdir. Bulundukları bölgenin değişen şartlarına göre daha iyi yaşayabilecekleri bölgelere göç etmişlerdir bu durumun oluşmasında yaşanan iklim değişikliklerinin büyük etkisi görülmektedir⁶².

İnsanlar için vazgeçilmez yaşam kaynağı olan su kaynakları dönemin insanların yerleşim yerlerinde belirleyici rol oynayan bir başka etkidir. İhtiyaçlarını karşılayacak olan su kaynaklarının bulunduğu yerlerde varlıklarını sürdürürken yaşamlarına devam edebilmek için avcılık ve toplayıcılık faaliyetlerinde bulunmuşlardır erkekler vahşi hayvanları ürettikleri kaba aletlerle avlarken kadınlar bitki ve bitki kökleri toplamışlardır.

Alet teknolojisinden önce dönemin insanları için en büyük tehlikelerden biri olan vahşi hayvanlar alet teknolojisinin gelişmesinden sonra avcılık sayesinde onlar için bir besin kaynağı haline dönüşmüştür. Yine dönemin insanları için devrim niteliğinde

⁶⁰Şenel, İlkel Topluluktan Uygar Topluma Geçiş Aşamasında Ekonomik Toplumsal Düşünsel Yapıların etkileşimi, s. 11.

⁶¹ Ali Dinçol, 'Geç Hititler', Anadolu Uygarlıkları Ansiklopedisi (I), İstanbul 1982, s. 121-136. Firüzan Kınal, Eski Anadolu Tarihi, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1991, s 9; Afif Erzen, Doğu Anadolu ve Urartular, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1992, s 8; Ekrem Akurgal, Hatti ve Hitit Uygarlıkları, TÜKELMAT ve Yaşar Eğitim ve Kültür Vakfı, İstanbul 1995, s 21; Ekrem Akurgal, Anadolu Kültür Tarihi, Ankara 1999, s 21; Memiş, Eskiçağ Türkiye Tarihi, 2017, s. 9 vd.

⁶²Veli Sevin, Anadolu Arkeolojisi, Der Yayınları, İstanbul 2003, s 14; Kınal, Eski Anadolu Tarihi, s. 10.

olan ateşin kontrol altına alınması yaşamlarına daha rahat ve özgüvenli devam edebilmelerini sağlamıştır⁶³.

İspanya'nın kuzeyinde ve Fransa'nın güneyinde mağaralarda çizili halde bulunan kaya resimleri dönemin insanının günlük yaşantısı ve sanat anlayışı hakkında bilgiler vermesi açısından son derece önemlidir çizim amaçları hakkında bilim insanlarına göre başarılı olan avlanma sonrasında bereketin arttırılmasına yönelik olduğu ve süsleme amacı taşıdığı görüşleri hâkimdir⁶⁴.

İnsanoğlunun ilk izlerine Anadolu yarımadasının hemen hemen her yerinde yapılan araştırmalar sonucu rastlandığı gözlenmektedir Alt Paleolitik Devirden başlamak üzere İstanbul Yarımburgaz Mağarası, Antalya Karain, Belbaşı, Beldibi, Öküzini, Hatay Samandağ da Mağaracık, Gaziantep Dülük, Malatya Aktaş, Ankara Çeçtepe, Isparta Kapalıin, Adıyaman Şehremuz gibi bölgelerde alt paleolitik dönemin izlerine rastlanılmıştır⁶⁵.

Doğu Anadolu Bölgesi sınırları içerisinde yer alan inceleme alanımız Kars ili ve çevresinde Alt-Orta-Üst Paleolitik döneme ait çok sayıda merkez bulunmaktadır bunlardan bazıları; Kars ili Susuz ilçesinde yer alan Ağzı açıktır İ. Kılıç Kökten burada yapmış olduğu araştırmada bazalittan yapılmış bir el baltasına ulaşmıştır⁶⁶. Aynı tipte

⁶³Ekrem Akurgal, Anadolu Uygarlıkları, Net Yayınları, İzmir 1995, s 21; Sevin, Anadolu Arkeolojisi, s. 15.

⁶⁴ Recep Yıldırım, Uygarlık Tarihi, Ders Notları, İzmir 2000, s 17.

⁶⁵ İ. Kılıç Kökten, Doğu Anadolu Kars Bölgesinin Tarih Öncesi Araştırmalarına Dair İlk Not, DTCFD, 1/2, Ankara 1943, s 167-188;

İ. Kılıç Kökten, Kars'ın Tarih Öncesi Hakkında İlk Kısa Rapor, Belleten VII, Ankara 1943, s 601-613;

İ. Kılıç Kökten, Orta Doğu ve Kuzey Anadolu'da Yapılan Tarih Öncesi Araştırmalar, Belleten VIII, Ankara 1944, s 659-681.

İ. Kılıç Kökten, 1945 Yılında Türk Tarih Kurumu Adına Yapılan Tarih Öncesi Araştırmaları, belleten 11/43, Ankara 1947, s 431-472.

İ. Kılıç Kökten, Anadolu'da Prehistorik Yerleşme Yerlerinin Dağılışı Üzerine Bir Araştırma, Dtcfd X/3-4, Ankara 1952, S 189-203.

İ. Kılıç Kökten, Kars Çevresinde Dip Tarih Araştırmaları Ve Yazılı Kaya Resimleri, Atatürk Konferansları V, Ankara 1975, S 95-105.

Savaş Harmankaya, O Tanındı, Türkiye Paleolitik Araştırmaları Üzerine Bir Değerlendirme TAY Paleolitik-Epipaleolitik, Ege Yayınları, İstanbul 1996, S 7-21.

Bingöl, En Eski Çağlardan Urartunun Yıkılışına Kadar Kars ve Çevresi. , 2003, s. 16-17.

⁶⁶ İ. K. Kökten, 1952 Yılında Yaptığım Tarih Öncesi Araştırmalar Hakkında, Dtcfd 11/2-4, Ankara 1953, S 177-209; Bingöl, En Eski Çağlardan Urartunun Yıkılışına Kadar Kars ve Çevresi. , 2003, s. 17.

benzer bir el baltasına yine Susuz İlçesinin 20 km kuzeyinde yer alan Cilavuz deresinde bulmuştur. Digor ilçesine yaklaşık 30 km mesafede bulunan Ani yerleşmesinin yakınlarında bulunan mağaraların önlerinde bir el baltasını yine İ. K. Kökten bulmuştur⁶⁷. Kağızman ilçesinde yer alan Tombultepe alanında Kökten tarafından yapılan incelemelerde iri yonga aletler ve dönemi temsil eden bir el baltası daha bulunmuştur⁶⁸.

Orta Paleolitik dönemi temsil eden merkezlere bakacak olursak bir kısmı Digor ilçemizin sınırlarında da yer alan Borluk vadisinde Köktenin yaptığı çalışmalarda yontma aletlere rastlanmıştır kazıyıcı aletler olarak tanımlanan obsidyen ve bazalttan yapılan bu aletler Orta Paleolitik döneme tarihlendirilmektedir⁶⁹. Kağızman ilçesi sınırlarında yer alan Kurbağa Mağarası içerisinde yer alan av hayvanları ve tuzak çizimleri ile dönemi en iyi temsil eden mağaralardan biridir yine mağara etrafında Kökten tarafından çok sayıda taş alet ele geçirilmiştir⁷⁰.

Üst Paleolitik döneme bakıldığında Kars-Kağızman Camuşlu köyü yakınlarında Kökten tarafından tespit edilen Yazılıkaya bölgenin tarih öncesi devirleri hakkında bizlere önemli bilgiler vermektedir. Yazılıkaya da çok sayıda av hayvanı ve insan resimleri yer almaktadır ayrıca yapılan çalışmalarda çok sayıda Paleolitik Dönem ve İlk Tunç Çağına ait taş aletlere ve çanak çömlek parçalarına ulaşılmıştır⁷¹. Bölgede yapılan araştırma ve inceleme çalışmalarının artması durumunda buna benzer buluntuların fazlaştacağı hakkında ortak bir görüş birliği bulunmaktadır.

Paleolitik Çağdan sonra gelen ve Orta Taş Çağı olarak adlandırılan dönemde insanoğlunun avcılık ve toplayıcılık faaliyetlerine devam ettiği anlaşılmaktadır. Günümüzden yaklaşık 12 bin yıl öncesine bakılırsa iklim koşullarında bazı değişikliklerin meydana geldiği ve bu değişimlerim günümüz koşullarına benzer hale

⁶⁷Kökten İ. K., Kars'ın Tarih Öncesi Hakkında İlk Kısa Rapor, 1943, s. 119; Bingöl, En Eski Çağlardan Urartunun Yıkılışına Kadar Kars ve Çevresi. , 2003, s. 18.

⁶⁸Kökten İ. K., Kars Çevresinde Dip Tarih Araştırmaları Ve Yazılı Kaya Resimleri, 1975, s. 102; Harmankaya ve Tanındı, Türkiye Paleolitik Araştırmaları Üzerine Bir Değerlendirme TAY Paleolitik-Epipaleolitik, 1996; Bingöl, En Eski Çağlardan Urartunun Yıkılışına Kadar Kars ve Çevresi. , 2003, s. 20.

⁶⁹ Harmankaya ve Tanındı, Türkiye Paleolitik Araştırmaları Üzerine Bir Değerlendirme TAY Paleolitik-Epipaleolitik, 1996; Bingöl, En Eski Çağlardan Urartunun Yıkılışına Kadar Kars ve Çevresi. , 2003, s. 24.

⁷⁰Kökten İ. K., Kars Çevresinde Dip Tarih Araştırmaları Ve Yazılı Kaya Resimleri, 1975, s. 102; Bingöl, En Eski Çağlardan Urartunun Yıkılışına Kadar Kars ve Çevresi. , 2003, s. 25.

⁷¹Kökten İ. K., Kars Çevresinde Dip Tarih Araştırmaları Ve Yazılı Kaya Resimleri, 1975, s. 104; Bingöl, En Eski Çağlardan Urartunun Yıkılışına Kadar Kars ve Çevresi. , 2003, s. 31.

geldiği görülmektedir⁷². İnsanoğlu değişen bu bitki ve hayvan türleri karşısında her zaman olduğu gibi uyarlanma sağlamış ve yaşamına devam etmiştir. İşte bu uyarlanma dönemi ile birlikte Mezolitik Çağ başlamış oluyordu.

Mezolitik Çağın başlarında görülen ve Paleolitik Devri andıran yaşam tarzına devam eden insanoğlu bu çağın en belirgin ve ayırıcı özelliği olan mikrolit adı verilen taş aletleri kullanmaya başlamıştır Paleolitik Çağa olan benzerliğinden dolayı bu çağa Epipaleolitik Çağda denilmektedir. Genelde obsidyen ve çakmak taşından yapılma bu aletler dönemin en önemli aletlerinin başında gelmektedir bu aletlerin yanında kemik aletlerinde kullanıldığı görülmektedir. Ülkemizde Burdur/Baradız, Antalya/Belbaşı, Samsun/Tekeköy, Ankara/Macunçay gibi alanlarda çok sayıda mikrolit alet ele geçirilmiştir⁷³.

İnceleme alanımız olan Kars bölgesinde daha önce İ. K. Köktenin yapmış olduğu araştırmalarda mikrolit olarak adlandırabileceği aletler bulmuş fakat bu aletler hakkında kesin bilgiler vermemiştir⁷⁴. Kars merkeze bağlı Hasçiftlik köyünde yapılan araştırmalar sonucu ise kamp olarak kullanıldığı tahmin edilen bir bölgede çok sayıda çakmaktaşı ve obsidyenden yapılma mikrolit alete rastlanmıştır⁷⁵.

Çağın ilerleyen dönemlerinde ağaçtan yapılma bir sopaya sırasıyla yerleştirilmiş çakmaktaşıyla elde edilen orak türü aletlere rastlanılmıştır Neolitik Devir öncesi insanoğlunun üretime geçiş denemeleri bu çağda başlamıştır. Yabanıl tohumların ekilmeye başlamasıyla insanoğlu yavaş yavaş toprağa bağlı hale gelmiş göçebe hayatı terk etmeye başlamıştır ayrıca toprağa bağımlı hale gelme yolunda ilerleyen insanoğlu mağara ve kaya sığınaklarını terk ederek ovalara ve düz arazilere yerleşmeye başlamıştır. Bu durum göçebe yaşam tarzının da çoğunlukla terk edilmesine sebep olmuştur kullanılan aletler çağın gereklerine göre dönüştürülüp düzenlenmeye başlanmıştır⁷⁶.

⁷²Sevin, Anadolu Arkeolojisi, s. 21.

⁷³Harmankaya & Tanındı, Türkiye Paleolitik Araştırmaları Üzerine Bir Değerlendirme TAY Paleolitik-Epipaleolitik, 1996; Bingöl, En Eski Çağlardan Urartunun Yıkılışına Kadar Kars ve Çevresi. , 2003, s. 33.

⁷⁴Kökten İ. K., 1952 yılında yaptığım tarih öncesi araştırmalar hakkında, 1953, s. 199; Bingöl, En Eski Çağlardan Urartunun Yıkılışına Kadar Kars ve Çevresi. , 2003, s. 35.

⁷⁵Özbek, O ve Yükmen, B, 1971 Yılı Kars, Ardahan, Iğdır İlleri Yüzey Araştırması, *Türkiye Arkeoloji ve Etnografya Dergisi 1*, Ankara 2000, s. 111-118; Bingöl, En Eski Çağlardan Urartunun Yıkılışına Kadar Kars ve Çevresi. , 2003, s. 35.

⁷⁶Bingöl, En Eski Çağlardan Urartunun Yıkılışına Kadar Kars ve Çevresi. , 2003, s. 33.

Mezolitik Çağ da insanoğlunun gerçekleştirdiği en büyük yeniliklerden biri de hayvanların evcilleştirilmeye başlanmasıdır bu bağlamda evcilleştirilen ilk hayvan köpek olmuştur⁷⁷. Ayrıca insanoğlu konut yapım aşamasına bu çağda geçmiştir genele olarak bakıldığında Mezolitik Çağ, Paleolitik ve Neolitik Çağ arasında bir geçiş çağı olarak görülmektedir.

Günümüz dünyasının oluşumunun temellerini oluşturan çağ olarak görülen Neolitik Çağ, Yeni Taş Çağı, Cilalı Taş Çağı olarak da adlandırılmaktadır. Jeolojik dönemlerde meydana gelen iklim değişimleri sonucunda insanoğlu bulunduğu döneme uyum sağlamış ve devrim niteliğinde yeniliklere adım atmıştır. Sosyal ve ekonomik alanda meydana gelen bu değişimler dönemin insanının gündelik hayatına etki etmiştir meydana gelen bu değişimler süreklilik arz ederek kendini yenilemiştir Gordon Childe yaşanan bu değişimleri Neolitik Devrim olarak tanımlamıştır⁷⁸.

Neolitik öncesi devirlerde üretici hayata tam olarak geçemeyen insanoğlu bu devirle birlikte yüksek düzeyde üretici hayata geçiş yapabilmıştır. Tarımsal üretime başlayan dönemin insanların bunun yanında öküz, koyun, domuz, keçi gibi hayvanlarında evcilleştirilmesini gerçekleştirmişlerdir⁷⁹. Tarımla birlikte insanlar ekili alanların yanlarına meskenlerini yapmak zorunda kalmış ve yerleşik hayata geçerek ilk köyleri kurmaya başlamışlardır.

Neolitik Dönemde insanoğlu doğayla verdiği mücadeleden çok ondan faydalanma yöntemini seçmiş buna bağlı olarak keramik yapımı gelişmiştir yapılan keramikler gündelik yaşamın vazgeçilmez aletleri haline gelmiştir yine yapılan konutlarda çamurun kurutularak kullanılması sağlam yerleşkelerin yapılmasına sebep olmuştur⁸⁰. Gelişen alet teknolojisi ve tarımsal faaliyetler sonucu ekonomik faaliyetlerde hız kazanmış ve ticaret doğmuştur bu dönemde insanoğlu artık gıda birikimine başlamıştır⁸¹.

Dünyanın her yerinde aynı zamanda yaşanmayan Neolitik Çağın ilk izleri Mezopotamya, Doğu Akdeniz ve Güney Doğu Anadolu gibi bölgelerde görülmüş

⁷⁷ Kınal, Eski Anadolu Tarihi , s. 13; Akurgal, Anadolu Uygarlıkları, s. 21.

⁷⁸ V. Gordon Childe, Çeviri Alâeddin Şenel-Mete Tunçay, Tarihte Neler Oldu, Kırmızı Yayınları, İstanbul 2009, s.63; Sevin, Anadolu Arkeolojisi, s. 24 vd; Bingöl, En Eski Çağlardan Urartunun Yıkılışına Kadar Kars ve Çevresi. , 2003, s. 36; Karageçi, Arpaçay Havzasında Tarihi ve Arkeolojik Araştırmalar, s. 36.

⁷⁹ Kınal Eski ,Anadolu Tarihi, s. 13 vd; Akurgal, Anadolu Uygarlıkları, s. 22.

⁸⁰ Childe V. G., Doğunun Prehistoryası, s. 37.

⁸¹ Kınal, Eski Anadolu Tarihi, Eski Anadolu Tarihi s. 13.

aynı zamanda bu çağ Erken Neolitik ve Geç Neolitik olarak iki ayrı dönemde incelenmiştir. Erken Neolitik Çağ da keramiklerin pişirilmeden kullanıldığı ancak daha sonra gelen Geç Neolitik Dönemde keramiklerin hem pişirilerek hem de şekil verilerek kullanıldığı görülebilmektedir⁸².

Anadolu'da yapılan araştırmalar sonucunda Mersin Yumuktepe, Çayönü, Biris, Göbeklitepe, Hacılar ve Çatalhöyük gibi alanlarda bu çağın buluntularına rastlanmıştır Anadolu yarımadası Neolitik çağ buluntuları bakımından önemli bir yere sahiptir⁸³.

İnceleme alanımız olan Digor ilçe sınırlarında Neolitik Döneme ait bulgular henüz tespit edilememiştir fakat Kağızman ilçesinde bulunan Kurbanaga Mağarasında yapılan çalışmalarda bu döneme ait olabileceği düşünülen buluntular ele geçirilmiştir Iğdır bölgesindeki Gökçeli köyünde yapılan çalışmalarda yine Neolitik Çağ'a tarihlendirilebilecek buluntular ele geçirilmiştir⁸⁴.

Bakır Taş Çağı olarak adlandırılan Kalkolitik Döneme gelindiğinde bu dönemin farklı bir ifade ile İleri Üretici Dönem olarak da isimlendirildiği görülmektedir⁸⁵. Dönemin başlangıç bölümünde elde edilen veriler Neolitik Dönem etkilerinin devam ettiği sadece daha ileri safhaya taşındığını gösterdiği için Kalkolitik Çağ genel olarak Neolitik Çağın bir yansıması gibidir. İnsanoğlu bu dönemde Cilalı Taş Devriyle gelen yenilikleri ve aletleri kullanmaya devam etmiş fakat bu aletlerin yanında bakır madeninden çok fazla faydalanmıştır bu nedenle Bakır Taş Çağı olarak adlandırılmaktadır⁸⁶.

Dönem için madenin kullanılmaya başlanması gibi bir sınıflandırmaya gitmek yanlış olacaktır Neolitik Çağda kullanılmaya başlayan madenler Kalkolitik Çağda artarak devam etmiş tunç madeninin kullanımı ise Kalkolitik devirde başlamıştır bu durum

⁸²Akurgal, Anadolu Uygarlıkları, s. 22; Karageçi, Arpaçay Havzasında Tarihi ve Arkeolojik Araştırmalar, s. 36.

⁸³Harmankaya ve Tanındı, Türkiye Paleolitik Araştırmaları Üzerine Bir Değerlendirme TAY Paleolitik-Epipaleolitik; Bingöl, En Eski Çağlardan Urartunun Yıkılışına Kadar Kars ve Çevresi. , 2003, s. 36.

⁸⁴Kökten İ. K., 1945 Yılında Türk Tarih Kurumu Adına Yapılan Tarih Öncesi Araştırmaları, 1947, s. 224; Kökten İ. K., Kars'ın Tarih Öncesi Hakkında İlk Kısa Rapor, 1943, s. 199; Kökten İ. K., Anadolu'da Prehistorik Yerleşme Yerlerinin Dağılışı Üzerine Bir Araştırma, 1952, s. 204; Kökten İ. K., Kars Çevresinde Dip Tarih Araştırmaları Ve Yazılı Kaya Resimleri, 1975, s. 102; Bingöl, En Eski Çağlardan Urartunun Yıkılışına Kadar Kars ve Çevresi. , 2003, s. 40.

⁸⁵Esin Ufuk, İlk Üretimciğe Geçiş Evresinde Anadolu Ve Güneydoğu Avrupa(G.Ö 10500-700 Yılları Arası) :1 Doğal Çevre Sorunu, İstanbul Üni. Edb. Fak. Yayını, İstanbul 1979, s. 5.

⁸⁶Akurgal, Anadolu Uygarlıkları, 1995, s. 24 vd; Sevin, Anadolu Arkeolojisi, s. 64 vd.

çağların başlangıç ve bitiş zamanlarının yeniden ele alınması konusunu gündeme getirmektedir⁸⁷. Neolitik Dönemde olduğu gibi bu çağ da tarım daha da ilerlemiş kullanılan araç gereçler çeşitlenmiş, dokumacılık faaliyetleri başlamıştır elde yapılan çömlekler üzerine kalın astarlar çekilmeye başlanıp geometrik süslemeler yapıldığı görülmüştür⁸⁸.

Kendine has yapısı olan Anadolu coğrafyasında Kalkolitik Dönemi belirli bir sıra halinde izlemek mümkün değildir dağlık ve iklim koşullarının sert olduğu coğrafya kültürlerin birbirlerinden bağımsız olarak gelişmesine neden olmuştur genel olarak İran ve Mezopotamya kültürlerinin etkisinde kalınmıştır⁸⁹. Kalkolitik Devirde ölümler genellikle ağzı açık bir şekilde bulunan küplere gömülmüş ve bu küplere ölen kişinin günlük yaşamda kullandığı eşyaları ile silahları da konulmuştur⁹⁰.

Bu dönemde kullanım alanı artan madenlerden en önemlisi olan bakırı elde edebilmek için keramikler ve dokuma ürünleri kullanılarak uygarlıklar arasında değiş tokuşa gidilmiş bu durum ticaretin artmasını sağlamıştır aynı zamanda haberleşmenin gerekliliğini de ortaya koymuştur⁹¹. Yine devrin en ayırıcı özelliklerinden biri de içerisine tavan kısmından girilen iki katlı evlerin varlığıdır bu evlerin alt katları üretilen tarım ürünleri için ambar görevini görmüştür. Evlerin yapı malzemesi olarak önümüze kerpiç çıkmaktadır bazı evlerin temellerinde taşında varlığı görülür.

Megaron planlı evlerin bulunduğu yerleşim yerlerinin daha da büyütüldüğü ve etraflarının surlarla çevrilmeye başlandığı görülüp bu durum kentlerin oluşmaya başladığını göstermektedir⁹². Anadolu'nun büyük bir bölümünde Kalkolitik Çağ kültürünün yaşandığı görülmektedir⁹³. Bu yerleşmelerde daha önceki dönemlerde

⁸⁷Savaş Harmankaya ve Oğuz Tanındı ve Mihriban Özbaşaran, Türkiye Arkeolojik Yerleşmeleri (Tay) 3. Klasör (Kalkolitik), Ege Yayınları, İstanbul 1998, s 7; Bingöl, En Eski Çağlardan Urartunun Yıkılışına Kadar Kars ve Çevresi. , 2003, s. 41.

⁸⁸Seton Lloyd, Early Highland Peoples Of Anatolia, Thames And Hudson, London 1967, s 20. Kınal, Anadolu Tarihi, s. 18.

⁸⁹ Harmankaya, Tanındı, ve Özbaşaran, Türkiye Arkeolojik Yerleşmeleri (Tay) 3. Klasör (Kalkolitik), 1998, s. 8 Marcella Frangipane, Doğu Anadolu Son Kalkolitik Çağ, ARKEOATLAS 2, İstanbul, S 10-41; Karageçi, Arpaçay Havzasında Tarihi ve Arkeolojik Araştırmalar, s. 38.

⁹⁰ Bilge Umar, İlkçağda Türkiye Halkı, İnkılap Kitabevi, İstanbul 1999, S 8.

⁹¹ Akurgal, Anadolu Uygarlıkları, s. 24 vd.

⁹² Rudolf Naumann, Eski Anadolu Mimarlığı, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1985, s 495; Akurgal, Anadolu Uygarlıkları, 1995, s. 25.

⁹³ James Mellart, Anatolia 400-2300 B.C, CAH I/2, London 1971, S 363-406; Machteld Johanna Mellink, Archeology İn Asia Minör, AJA (72), New Jersey 1971, S 101-125.

yapılan avlanma sahnelerini aktaran duvar resimleri ve erkek tasvirlerinin yerini bereketi temsil eden kadın figürleri ve heykelciklerinin yapıldığı görülmektedir⁹⁴

Anadolu'da Kalkolitik Çağ yerleşmelerine örnek olarak Burdur civarında yer alan Hacılar⁹⁵ Erken Kalkolitik, Konya civarındaki Can Hasan⁹⁶, Mersin Yümüktepe⁹⁷ Orta Kalkolitik, Denizli Beycesultan⁹⁸ ise Geç Kalkolitik Dönem kalıntıları veren bölgelerdir. Türkiye sınırları içinde yapılan araştırmalara bakılacak olunursa özellikle Kalkolitik Çağı içine alan geniş kapsamlı bir çalışma yapılmadığı görülür bu durum Kalkolitik Çağ hakkında elde edilen verileri sınırlamaktadır.

İnceleme alanımız olan Digor bölgesinde Kalkolitik Çağa yönelik bir araştırma bulunmamaktadır fakat Kars yöresi ele alınacak olursa Kağızman ilçesinin güneyinde yer alan Mısır Dağında elde edilen çanak parçaları ve mikrolitler Kalkolitik Çağa tarihlendirilmektedir. Kars bölgesinde yer alan Sazkara (Kalecik) köyünde Kökten tarafından yapılan kazılarda bakırdan yapılmış mızrak ve kama uçları bulunmuştur

⁹⁴ James Mellart, *The And The Early Bronze Age In Anatolia And Aegean*, AJA 62, New Jersey 1958, s 9-33; James Mellart, *Excavations At Hacilar First Preliminary Report*, AS 9, London 1959, s 51-65. James Mellart, *Excavations At Hacilar First Preliminary Report 1959*, AS 10, London 1960, S 83-104.

Jak Yakar, Hacilar, *The Oxford Encyclopedia Of Archaeology In The Near East I*, Nev York 1997, s 448-449; Harmankaya, Tanındı ve Özbaşaran, *Türkiye Arkeolojik Yerleşmeleri (Tay) 3. Klasör (Kalkolitik)*, 1998) Hacilar; Bingöl, *En Eski Çağlardan Urartunun Yıkılışına Kadar Kars ve Çevresi.*, 2003, s. 41.

⁹⁵ Mellart, *Excavations At Hacilar First Preliminary Report*, 1959; Mellart, *Excavations At Hacilar First Preliminary Report 1959*, 1960; Yakar, *The Oxford Encyclopedia Of Archaeology In The Near East I*, s 448-449; Harmankaya, Tanındı, & Özbaşaran, *Türkiye Arkeolojik Yerleşmeleri (Tay) 3. Klasör (Kalkolitik)*, 1998; Bingöl, *En Eski Çağlardan Urartunun Yıkılışına Kadar Kars ve Çevresi.*, 2003, s. 41.

⁹⁶ David H. French, Can Hasan Karaman 1961, *TAD 11/2*, Ankara 1962, S 36-37; David H. French, Can Hasan Karaman 1962, *TAD 12/1*, Ankara 1964, S 21-22; David H. French, Can Hasan Karaman 1963 And 1964, *TAD 13/2*, Ankara 1965, S 27-31; David H. French, *Excavations At Can Hasan Sixth Preliminary Report 1966*, AS 17, London 1967, s 165-178;

Machteld J. Mellink, *Archaeology In Asia Minör*, AJA 72, New Jersey 1968, s 125-147; Harmankaya, Tanındı, ve Özbaşaran, *Türkiye Arkeolojik Yerleşmeleri (Tay) 3. Klasör (Kalkolitik)*, 1998; Bingöl, *En Eski Çağlardan Urartunun Yıkılışına Kadar Kars ve Çevresi.*, 2003, s. 42.

⁹⁷ Jak Yakar, *The Later Prehistory Of Anatolia The Calcolithic And Early Bronze Age*, *Bar International Series 2*, Oxford 1985, S 226.

Süleyman Çiğdem, *Eski Anadolu İnsanın Geçim Kaynakları Ve Yaşama Biçimleri*, *Atatürk Üniversitesi Yayınlanmış Doktora Tezi*, Erzurum 1996, S 75.

Harmankaya, Tanındı, ve Özbaşaran, *Türkiye Arkeolojik Yerleşmeleri (Tay) 3. Klasör (Kalkolitik)*, 1998; Bingöl, *En Eski Çağlardan Urartunun Yıkılışına Kadar Kars ve Çevresi.*, 2003, s. 42.

⁹⁸ Mellart, *The And The Early Bronze Age In Anatolia And Aegean*, 1958. Mellart, *Excavations At Hacilar First Preliminary Report*, 1959; Mellart, *Anatolia 400-2300 B.C*, 1971; Çiğdem, *Eski Anadolu İnsanın Geçim Kaynakları Ve Yaşama Biçimleri*, s. 75-85-93; Harmankaya, Tanındı, ve Özbaşaran, *Türkiye Arkeolojik Yerleşmeleri (Tay) 3. Klasör (Kalkolitik)*, 1999; Bingöl, *En Eski Çağlardan Urartunun Yıkılışına Kadar Kars ve Çevresi.*, 2003, s. 42.

Ayrıca Bingöl tarafından Kars, Ardahan, Iğdır çevrelerinde yapılan araştırmalarda Kalkolitik Çağa tarihlendirilebilecek keramik parçalarına ulaşılmıştır⁹⁹.

Bizim yaptığımız araştırmalarda elde ettiğimiz keramik parçaları genelde Demir Çağı ve sonrası döneme tarihlenmekte içlerinde Kalkolitik Çağa tarihlendirilebilecek olanlarda bulunmaktadır bu konu ‘Araştırılan Merkezler’ bölümünde ayrıca ele alınacaktır.

Kalkolitik Çağdan itibaren kullanılmaya başlandığını yazdığımız kalay ve bakırın karışımından oluşan tunç madeni M.Ö 3000’li yılların başında alet yapım teknolojisine dâhil olmuştur. İlk, Orta ve Son Tunç Çağı olarak üç ana bölümde incelenen bu çağ da orta evre Asur Ticaret Kolonileri Çağına ve Eski Hitit Devleti dönemlerine denk gelirken Son Tunç Çağı ise Hitit İmparatorluk Dönemini kapsar¹⁰⁰.

Eski Tunç Çağı M.Ö. 3000-2000, Orta Tunç Çağı M.Ö. 2000-1500, Yeni Tunç Çağı M.Ö. 1500-1200 Anadolu’da Tunç Çağı evrelerini gösteren yıllardır¹⁰¹. Kalkolitik Dönemde gelişen ticaret ve madencilik faaliyetlerinin etkisiyle birlikte Tunç Çağında daha gelişkin bir toplum yapısına rastlamak mümkündür¹⁰².

Tunç Çağında dönemin insanın kullanmış olduğu madenlerde çeşitlilik gözlemlenmektedir altın, elektron, kalay, bronz, kurşun bu madenlere örnek olarak gösterilebilir bu madenlerin içinde en fazla kullanım alanına sahip olan maden tunç olduğu dönem Tunç Çağı olarak adlandırılmaktadır. Maden kullanımının çoğalması ile en çok tutulan iş kolu haline madencilik gelmiştir dini olgulara ve askeri güce dayalı bir sistem oluşturulup bölgeler arası etkileşim daha da yoğunlaşmıştır yapılan yerleşmelerin etrafı surlarla çevrilip koruma altına alınmıştır¹⁰³. Bu yerleşmeler bölgede bulunan yerel beylerin yönetiminde olan küçük şehir devletleri görünümündedir¹⁰⁴.

⁹⁹Kökten İ. K., Kars’ın Tarih Öncesi Hakkında İlk Kısa Rapor, 1943, s. 603-604-605; Bingöl, En Eski Çağlardan Urartunun Yıkılışına Kadar Kars ve Çevresi. , 2003.

¹⁰⁰ Bingöl, En Eski Çağlardan Urartunun Yıkılışına Kadar Kars ve Çevresi. , 2003, s. 47.

¹⁰¹ Akurgal, Anadolu Uygarlıkları, 1995, s. 26.

¹⁰² Dinçol, Geç Hititler, s. 15; Akurgal, Anadolu Uygarlıkları, 1995, s. 26; Kınal, Anadolu Tarihi, s. 36; Umar, İlkçağda Türkiye Halkı, s. 12.

¹⁰³ Naumann, Eski Anadolu Mimarlığı, s. 496; Çiğdem, Eski Anadolu İnsanın Geçim Kaynakları Ve Yaşama Biçimleri, s. 149; Bingöl, En Eski Çağlardan Urartunun Yıkılışına Kadar Kars ve Çevresi., s. 47.

¹⁰⁴ Umar, İlkçağda Türkiye Halkı, s. 13.

Gelişen deniz ticareti ile birlikte limanlar önem kazanmış küçük yerleşim birimleri hızla büyümeye başlamış tüm yaşanan bu gelişmeler toplumsal sınıfların ortaya çıkmasına neden olmuştur¹⁰⁵.

Dönemin insanı için vazgeçilmez faaliyetlerden olan tarım ve hayvancılığın artarak devam ettiği görülmektedir. Yapılan araştırmalarda koyun, keçi, sığır yetiştiriciliği yapıldığı özellikle Erzurum Karaz Höyükte yapılan çalışmalarda ele geçirilen öğütme taşları, oraklar ve bıçakların bulunması bölgede Tunç Çağında yapılan tarımsal faaliyetlerin en önemli göstergesidir bu durum bölgenin sürekli bir yerleşim faaliyetine uğradığını da göstermektedir¹⁰⁶.

Bunun yanında önceki dönemlerde var olan dokumacılık, dericilik gibi faaliyetler devam etmiş yerleşim yerlerinde tapınak benzeri yapıların varlığı görülmüştür¹⁰⁷. Bu dönemde görülen başka bir yenilik ise öküzler tarafından çekilen disk şeklinde tekerleklerle sahip dört tekerlekli öküz arabasının kullanımıdır¹⁰⁸. Anadolu'da bu dönemde mimari olarak Kalkolitik Döneme benzer yapılar inşa edilmiş mimari, heykeltıraşlık, çömlekçilik gibi alanlarda oldukça ilerlemiştir.

Bu dönemde elde edilen çanak, çömleklere bakılacak olunursa genellikle boyasız ve elde yapılma oldukları görülür boyalı çanak çömleklerde genelde kırmızı rengin kullanıldığı ve açık zemine koyu renklerle süslü olduğu kullanılan motiflerin ise genelde geometrik şekillerden oluştuğu görülmektedir. Çanak çömleklerin tipolojisine bakacak olursak insan yüzü testiler, emzikli çaydanlıklar, üçayaklı yuvarlak ağızlı veya gaga ağızlı testiler, perdahları siyah üzeri yiv ve kabartmalı geometrik süslü geniş karınlı çömlekler, kulpları tek olan kâse ve fincanlar, çift kulplu vazolardan oluştuğu görülmektedir¹⁰⁹.

Çalışma alanımızda yaptığımız incelemelerde Tunç Çağına tarihlendirilecek keramik parçalarının varlığı göze çarpmaktadır bu bilgiler 'Araştırılan Merkezler' bölümünde ele alınacaktır. Karaz Kültürüne kısaca değinecek olursak bu kültüre araştırmacılar tarafından yapılan çalışmalarda terminolojik yönden birden fazla teklif yapılmıştır.

¹⁰⁵Childe G. Kendini Yaratan İnsan, s. 104.

¹⁰⁶ Hamit Zübeyir Koşay ve Kemal Turfan, Erzurum- Karaz Kazısı Raporu, *BELLE TEN TTK sayı. 91/cilt XXIII*, Ankara 1959, s. 349-413.

¹⁰⁷Çiğdem, Eski Anadolu İnsanınin Geçim Kaynakları ve Yaşama Biçimleri, s. 116; Bingöl, En Eski Çağlardan Urartunun Yıkılışına Kadar Kars ve Çevresi. , 2003, s. 48.

¹⁰⁸Akurgal, Anadolu Uygarlıkları, s. 26 vd.

¹⁰⁹Sevin, Anadolu Arkeolojisi, s. 94.

Biz genel olarak bu kültürü Erzurum Karaz Höyükte yapılan çalışmalara ve bu döneme kadar ülke içinde yapılan araştırmalara bakarak Karaz Kültürü olarak adlandırıp anavatanı olarak da Doğu Anadolu Bölgesini kabul edeceğiz¹¹⁰.

Son Kalkolitik Çağ ile başlayıp Tunç Çağı evreleri boyunca varlığı kesintiye uğramadan devam eden bu kültür ilk başta 'Khirbet Kerak/Bet Yerah' olarak adlandırılmıştır. Dzharidze ve Chubinishvili bu kültürü 'Kura-Aras Kültürü'¹¹¹, Piotrovskii ve Krupnov ise 'Trans Kafkasya'nın Eneolitik Kültürü'¹¹² olarak adlandırmayı önermişlerdir fakat bu tanımlamalar Karaz Kültürü özelliği gösteren merkezlerin bütününe kronolojisini ifade etmekten uzaktır.

Karaz keramiği özelliği gösteren buluntuların bir başka tanımlaması 'Doğu Anadolu'nun Bakır Çağı Keramiği'¹¹³, 'Trans-Kafkasya Bakır Çağı'¹¹⁴ olarak önümüze çıkmaktadır fakat bu tanımlamaların hiç biri yapılan araştırmalar doğrultusunda bu kültürün ana vatanının Erzurum ve çevresi olduğu gerçeğini değiştirmemektedir.

Karaz Kültürünün kökenine bakılacak olunursa çevrede en erken kazıların yapıldığı yer olarak Karaz Höyük karşımıza çıkmaktadır¹¹⁵. Suriye ve Filistin'de bazı höyüklerde gelişmiş bir şekilde karşılaşılan buluntuların en eski örneklerine Doğu Anadolu ve Trans-Kafkasya'da rastlanması, Kars, Bayburt, Erzincan dolaylarında yapılan araştırmalarda Karaz keramiğine örnek olacak buluntulara ulaşılması¹¹⁶ ve Filistin ile Suriye'de bulunan örnekler hakkında Bittel'in burada bulunan örneklerle yerli bir gelişimin ürünü olmadığı¹¹⁷ ifadesini kullanması. Bu kültürün doğuş noktasının Doğu Anadolu Bölgesi olduğu tezini güçlendirmektedir. Ayrıca Türk

¹¹⁰ Bingöl, En Eski Çağlardan Urartunun Yıkılışına Kadar Kars ve Çevresi. , 2003, s. 57; Karageçi, Arpaçay Havzasında Tarihi ve Arkeolojik Araştırmalar, s. 42

¹¹¹O.M. Dzharidze, The Culture Of Early Agricultural Tribes In The Territory Of Georgia, VII. Congress Of Antropological And Ethnological Scienses, Moskova 1964, S. 4-9.

¹¹²B.B Piotrovskii, The Aeneolithic Culture of Trans-Caucasian in the Third Millennium B.C, VI. İnternational Conccress of Prehistoric And Protohistoric Scienses, Moscow 1962, s. 7; F. I. Krupnov, The Most Archaic Culture of the Caucasus and the Caucasian Community, Soviet Anthropology And Archaeology III, Moskova 1964, s. 31-4.

¹¹³David Marshall Lang, Armenia: Cradle Of Civilization, Allen And Unwin, London 1970, s. 70.

¹¹⁴Kurt Bittel, Ön Asya Tarih Öncesi Çağları: Mısır-Filistin-Suriye (Çev Halet Çambel), İbrahim Horoz Basımevi, İstanbul 1945, s 94-104; Lloyd, 1967, s. 41; Bingöl, En Eski Çağlardan Urartunun Yıkılışına Kadar Kars ve Çevresi., s. 57.

¹¹⁵Koşay ve Turfan, Erzurum- Karaz Kazısı Raporu, 1959, s. 349-413.

¹¹⁶Kökten İ. K., 1945 Yılında Türk Tarih Kurumu Adına Yapılan Tarih Öncesi Araştırmaları, 1947, s. 465; Akın Bingöl, Kars ve Çevresinde Karaz Yerleşmeleri, Kafkas Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi 18, Kars 2016, s 487-502.

¹¹⁷Bittel, Ön Asya Tarih Öncesi Çağları: Mısır, Filistin, Suriye, s. 104.

bilim adamlarının bu zamana kadar yapmış oldukları araştırmalar bu durumu desteklemektedir.

Karaz keramikleri özellik olarak çömlekçi çarkı bulunmasına rağmen elde yapılan dış yüzeyi parlak siyah olmak üzere tek renkli açık ve astarlı olarak bir birine kesişen çizgi ve spirallerden oluşmaktadır¹¹⁸. Araştırma sahamız olan Kars bölgesinde Karaz dönemi keramikleri örneklendirecek çok sayıda buluntuya ulaşılmıştır bunlardan bazıları Kars Müzesinde sergilenmektedir¹¹⁹. Arpaçay Havzası ve çevresinde Toprakkale, Ağzıaçık, Ataköy, Azat, Bozkale, Çakmak, Kalecik, Yalınçayır ve Yolgeçmez'de Karaz Kültürünün örneklerinin varlığı bilinmektedir¹²⁰.

Tarihi Devirleri inceleyecek olursak yazı bilim insanlarının Tarih Öncesi Çağlarla bu yeni dönem arasındaki sınırı ayırt etmelerindeki en önemli etkidir. Anadolu da ilk yazılı belgelere Kayseri civarındaki Kültepe'de ulaşılmıştır bu belgelerden anlaşılacağı üzere yazı Anadolu'ya M.Ö II. Bin yılın başlarında asurlu tüccarlar tarafından getirilmiştir¹²¹. Anadolu'nun kuzey kesiminde kalan araştırma sahamıza bakacak olursak yazının bu bölgeye daha geç geldiğini görmekteyiz.

Bölgede görülen en erken yazıtların Urartu krallarından Menua ve Arğişti I adına yazıldığı görülür tarih olarak bu yazıtlar M.Ö 8. Yüzyıla tarihlendirilmektedir¹²².

Bölge hakkında en ayrıntılı bilgileri veren Urartu Devleti dönemine geçmeden önce Hitit devleti zamanında yaşanan gelişmelere değinmek yerinde olacaktır. Anadolu'da ki şehir devletlerini ele geçirerek bölgenin en güçlü devleti haline gelen Hitit Devleti vesikalarına bakılacak olunursa en önemli vesikaların Yeni Hitit Devleti zamanında oluşturulduğu görülmektedir¹²³.

¹¹⁸Bittel, Ön Asya Tarih Öncesi Çağları: Mısır, Filistin, Suriye, s. 94; Koşay ve Turfan, Erzurum-Karaz Kazısı Raporu, s 359; Sevin, Anadolu Arkeolojisi, s. 142; Karageçi Arpaçay, Havzasında Tarihi ve Arkeolojik Araştırmalar, s. 46.

¹¹⁹Mehmet Işık, A Collection Of Kura-Arexes Pottery From Kars Museum, *Armenian Journal Of Near-Eastern Studies II*, Yerevan 2007, s. 43-51; Karageçi, Arpaçay Havzasında Tarihi ve Arkeolojik Araştırmalar, s. 46; Bingöl, Kars ve Çevresinde Karaz Yerleşmeleri, s 487-502.

¹²⁰Alpaslan Ceylan, 2001 Yılı Erzurum Ve Kars İlleri Yüzey Araştırma Sonuçları Toplantısı 20/2, Ankara 2003, s. 311-324; Bingöl, En Eski Çağlardan Urartunun Yıkılışına Kadar Kars ve Çevresi., s. 57-63; Karageçi, Arpaçay Havzasında Tarihi ve Arkeolojik Araştırmalar, s. 45.

¹²¹Ayrıntılı bilgi için bkz: Tahsin Özgüç, Kültepe Kazısı Raporu 1948, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1950.

¹²²Ferdinand Lehmann ve Friedrich Carl Haupt, *Armenian Einst und Jetzt II/1*, Leipzig 1926, s. 732; Nicolas Adontz, *Histoire d'Arménie. Les origines du Xe siècle au VIe (Av. J. C.)*, Paris 1946, s. 157; G.A. Melikisvili, *Urartskie, Klioobraznyne Nadpisi*, Moskova 1960, s. 36.

¹²³Erzen, Doğu Anadolu ve Urartular, 1992, s. 19; Memiş, Eski Çağ Türkiye Tarihi, 1989, s. 37; Kınal, Anadolu Tarihi, s. 82; Akurgal, Anadolu Uygarlıkları, 1995, s. 42.

Hitit Devleti İç Anadolu Bölgesinde gücünü arttırırken Doğu Anadolu’da meydana gelen Hurri göçlerinin ardından bölgede varlığını sürdüren siyasi örgütlenmelerden Hayaşa ve Diauhei/Dayaeni göze çarpmaktadır¹²⁴. Hurri göçlerinden sonra bölgede dağınık halde yaşayan bu siyasi örgütlenmelerden olan Hayaşalılar güçlü bir konuma gelince Hitit topraklarına saldırılar düzenlemişlerdir¹²⁵.

Hayaşalıların saldırılarına karşı koymak isteyen Hitit Devleti kral III. Tuthalya döneminde bu siyasi örgütlenmeyi mağlup etmiş I. Şuppiluliuma döneminde ise bir antlaşma imzalamıştır bu bilgileri Hitit kralı II. Murşili döneminden kalma anallardan öğrenmekteyiz. Hititler için önemli bir kült merkezi olan Şamuha’nın Hayaşalılar tarafından kuşatılmasıyla başlayan mücadele sonrası Hayaşalılar mağlup edilip vassal kral Hukkana ile bir antlaşma yapılmıştır¹²⁶. Bu antlaşma sonucunda Doğu Anadolu Bölgesinin tarihi çağları hakkında bilgi veren en vesika oluşturulmuştur.

I. Şuppiluliuma döneminin sonlarına kadar Hayaşalılar ile imzalanan Hukkana antlaşması gereği bir hitit prensesi ile evlenerek tahta çıkan Hukkana döneminde saldırmazlık ve dostluk dönemi yaşanmıştır I. Şuppiluliuma döneminin sonlarına doğru Hayaşalıların bazı ayaklanma girişiminde bulunduğu ve Hayaşa tahtına Anniya/ş’ın geçtiği görülmektedir¹²⁷. Hitit tahtına çıkan II. Murşili Kuzey Suriye seferi ile meşgulken Hayaşalılar Hitit topraklarına tekrar saldırılarda bulunmuşlardır II. Murşili yeni bir sefer düzenleyerek Hayaşalıları kontrol altına almıştır¹²⁸.

Hitit Devleti için yapılan seferlere rağmen Hayaşa problemi devam etmiştir bu durum hitit kralı olan IV. Tuthalya döneminde oluşturulan kayıtlardan anlaşılmaktadır¹²⁹. Tüm bu yaşanan gelişmeler çerçevesinde Hayaşalıların Anadolu’da Hurri göçlerinden sonra varlığını sürdürdüğü ve bölge kültürünün devamını sağlamada önemli bir role sahip olduğu görülmektedir.

¹²⁴ Ayrıntılı bilgi için bkz; Daniel David Luckenbill, *Ancient Records Of Assyria And Babylonia*, The University Of Chicago Press, Chicago 192; Lehmann ve Haupt, *Armenian Einst und Jetzt II/1*, 1926; Melikisvili, *Urartskie*, 1960; Mirjo Salvini, *Nairi e Ur(u)atri. Contributo alla storia formazione del regno di Urartu*, Roma 1967; Koşay, *Erzurum ve Çevresinin Dip Tarihi*, 1984.

¹²⁵ Pehlivan, *Hayaşa (M.Ö. XV-XIII Yüzyıllarda Kuzey-Doğu Anadolu)*, s. 41.

¹²⁶ Beckman, *Hittite Diplomatic Texts*, s. 22; Sedat Alp, *Hitit Çağında Anadolu. Çivi Yazılı ve Hiyeroglif Yazılı Kaynaklar*, s 99.

¹²⁷ Bedrich Hrozný, *Ancient History of Western Asia, India and Crete*, Artia, Praq 1951, s. 214; Garstang J. ve O. R. Gurney, *The geography of the Hittite Empire*, British Institute of Archaeology at Ankara., London 1959, s. 36.

¹²⁸ Adontz, , *Histoire d'Arménie. Les origines du Xe siècle au VIe (Av. J. C.)*, s. 34.

¹²⁹ Garstang ve O. R. Gurney , *The geography of the Hittite Empire*, s. 37

2.2 Urartu Dönemi

Bu başlık altında araştırma sahamız içinde en etkin siyasi oluşum olan Urartu Devletinin kurulduğu bölge genel özellikleri, siyasi tarihi ve diğer devletlerle olan ilişkileri hakkında bilgiler vermenin konu bütünlüğü açısından uygun olacağı görüşündeyiz.

Urartu Krallığı'nın Doğu Anadolu gibi çok zor iklimsel ve jeolojik şartlara sahip bir coğrafyada güçlü şekilde ortaya çıkışının hangi şartlar altında gerçekleştiği konusunda araştırmacılar arasında şimdilik tam bir fikir birlikteliği yoktur. Aynı zamanda Urartu devletini oluşturan halkları tanıma konusunda da fikir birliği olmamakla birlikte yaygın olarak kullanılan Urartu terimi, Asurluların kuzeydeki bu güçlü rakiplerini tanımlamak için kullandıkları adlardan birisidir¹³⁰. Belgelerde 'Urartu' adının kullanılıyor olması ise Urartu Krallığı'nın Asur araştırmaları aracılığıyla tanınmaya başlanmasından kaynaklanır.

Asur yazıtlarında 13.yy itibaren 'ú-ru-at-ri' şeklinde geçen bu terim KUR determinatifi ile yazılmaktadır İngilizce literatürde 'land Uruatri' olarak geçen bu tanımlama Türkçeye Uruatri Ülkesi olarak çevrilmiştir. Ancak ülke kavramı, Türkçede daha çok sosyopolitik bir anlamda kullanılmaktadır. Dolayısıyla, aslında 'Uruatri Ülkesi' demek yerine 'Uruatri Bölgesi' demek daha doğru bir ifade olacaktır¹³¹. Asur kaynaklarında geçen 'Uruatri' veya Uratri terimlerinin etimolojik olarak 'Urartu'nun kökenini teşkil etmekte olduğu kabul edilmektedir. Bu nedenle araştırmacıların büyük çoğunluğu bu ifadelerle Urartu Krallığı'nın ortaya çıkışı arasında doğrudan bir ilişki olabileceğini düşünerek bu yönde yayınlar yapmışlardır. Genelde Asur kaynaklarındaki bilgilere göre Urartu tarihi şekillendirilmiştir¹³².

Asur metinlerinin yorumlanmasına dayalı olarak ortaya atılan bazı görüşlere göre ise 13. yy itibaren Asur kaynaklarında geçmeye başlayan 'Uruatri' ve 'Nairi' tanımlamaları Urartu öncesinde Asur'a karşı oluşturulan Hurri kökenli toplulukların

¹³⁰Bingöl, En Eski Çağlardan Urartunun Yıkılışına Kadar Kars ve Çevresi, s 79; Karageçi, Arpaçay Havzası'nda Tarihi Ve Arkeolojik Araştırmalar, s 66; Memiş, Eski çağ Türkiye tarihi, 2017, s. 200.

¹³¹Erzen, Doğu Anadolu ve Urartular, 1992, s. 24; Çilingiroğlu, Urartu Tarihi, s. 29; Akurgal, Anadolu Uygarlıkları, 1995, s. 175; Umar, İlkçağda Türkiye Halkı, s. 198; Kemalettin Köroğlu, Urartu Krallıklar ve Aşiretler, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2011, s. 12.

¹³²Belli, Anadolu Uygarlıkları Ansiklopedisi 1, 1982; Erzen, Doğu Anadolu ve Urartular, s. 27; Akurgal, Anadolu Uygarlıkları, s. 175; Sevin, Anadolu Arkeolojisi, s 142.

ittifaklarıdır¹³³. Yerel güçlerin oluşturduğu bu ittifakların MÖ 9. yüzyıldan itibaren kendi aralarında birleştiği ve Urartu'nun kurulmasına yol açtığı görüşü ağırlık kazanmıştır. Bu yorumlara göre, Doğu Anadolu'da yaşayan Hurri kökenli bu 'akraba' toplulukların birleşmesi ve devletleşme sürecine girmesi, güneyli büyük güç Asur'un baskısı sonucunda gerçekleşmiştir. Urartu araştırmacılarının büyük çoğunluğu tarafından da kabul edilerek tekrarlanan bu teoriler yaygın olarak kabul görmüştür¹³⁴.

Asur kralı Salmanasar I'in yazıtında geçen Uruatri adıyla dile getirilen ülkenin kapsadığı alan konusunda yazıta bakılarak bir belirleme yapma imkânı bulunmamaktadır yazıta bakacak olursak Salmasar I şöyle der:

“...O zamanda, saltanatımın ilk günlerinde, “Uruatri Ülkesi” bana karşı geldi (benden yabancılaştı ve düşmanlık yarattı) ve efendilerimi, Asura ve büyük Tanrılara, dua için ellerimi kaldırdım; Ordularımı seferber ettim, onların ‘güçlü dağ kalelerine’ karşı yürüdüm. Himme, Uatgun, Salva, Halila, Luha, Nilipahri ve Zingun ülkelerini, 8 ülkeyi, güçlü orduları ile birlikte fethettim. Onların 51 şehrini ele geçirdim, yaktım, mallarını ganimet olarak aldım. Bütün Uruatri ülkesini, 3 gün içinde efendim Asur’un ayağına getirdim. Onların oğullarını seçtim, hizmet etmeleri için (onları) aldım, beni onurlamaya yönelttim. Her zaman için, bir dağlık bölgeye (ödemesi?) ağır gelen tributu zorla kabul ettirdim. Arina şehri, kuvvetli tahkim edilmiş bir dağ kalesi, vaktiyle Tanrı Asur’u küçümseyerek isyan etmişti. Efendilerim, Asur ve büyük Tanrıların yardımını ile o şehri aldım, onu tahrip ettim ve üzerine “kudime” saçtım. Onun tozunu topladım ve şehrim Asur’un kapısında, onu, gelecek günlere (şahit olması) için döktüm...”¹³⁵.

Urartu Devletinin bu erken dönemi Beylikler dönemi olarak tanımlanır bu erken dönem, araştırmacılar tarafından Urartu'nun kuruluşuna bir hazırlık evresi olarak yorumlanmaktadır. Asur kaynaklarından yola çıkılarak Mitanni Devleti'nin

¹³³ Adil Alpman, Hurriler, A.D.T.C.F. Tarih Araştırma Dergisi, cilt/14 Yayın/25, Ankara 1981, s. 284-312; Bingöl, En Eski Çağlardan Urartunun Yıkılışına Kadar Kars ve Çevresi., s. 78; Memiş, Eski çağ Türkiye tarihi, 2017, s. 201.

¹³⁴ Belli, Anadolu Uygarlıkları Ansiklopedisi 1, 1982; Çilingiroğlu, Urartu Tarihi, s. 29.

¹³⁵ Luckenbill, Ancient Records Of Assyria And Babylonia, s. 116; Grayson, A. K. Grayson, Assyrian Rulers of the Third and Second Millennia BC (to 1115 BC), University of Toronto Press, Toronto 1987, s. 183; Tarhan, MÖ XIII. Yüzyılda Uruatri ve Nairi Konfederasyonlar, 1978, s. 87.

yıkılmasından itibaren Hurri kökenli bu toplulukların Asur'un askeri baskısına tepki olarak kendi aralarında birleşmesi sürecinin M.Ö. 9. yüzyıldan itibaren Asur yazıtlarında adları geçmeye başlayan Urartulu Aramu, Sarduri ve İşpuini döneminde artık tamamlandığı belirtilir¹³⁶.

Salmanassar I' den sonra Asur hükümdarı olacak olan Tukulti Nunurta dönemine kadar uzun bir süre kaynaklarda adı geçmeyen 'Uruatri' yerine coğrafi bir terim olarak kullanılan 'Nairi' ismi karşımıza çıkmaktadır¹³⁷. Ayrıca Tukulti Ninurta bu yazıtta 40-43 kadar kralla savaştığını belirtmiştir¹³⁸ bu durum o dönem bölgede feodal beyliklerin varlığı olduğuna dair araştırmacılara ışık tutmuştur. Yazıtta geçen bazı bölümler şöyledir:

*“Daha önce hiç bir kralın bilmediği büyük dağları üstün gücümle geçtim. Patikaları bronz baltalarım ile açarak genişlettim. Nairi Ülkelerinin 43 kralı ile savaştım. Onların ordularını yendim, topraklarının tamamını yönetimimin altına aldım. Nairi topraklarının krallarının boyunlarına bakır zincirler takarak onları aşağıladım. Onları vergi ve hediyelerle yükümlü kıldım.”*¹³⁹

I. Tukulti Nunurta döneminden sonra I. Tiglath-Pleser'in tahta çıkışına kadar dış politikada duraklama yaşayan Asur Devleti bu yeni dönemle birlikte yeniden seferlere başlamış bu seferler 'Prizma Yazıtında' şöyle anlatılmaktadır¹⁴⁰.

“Nairi ülkelerinin 23 kralı savaş arabalarını ve savaşçılarını ülkelerinde bir araya toplayarak savaşmak için karşıma çıktılar. Korku ve dehşet uyandıran silahlarımın tüm hiddeti ile onlara saldırdım ve tıpkı Adad'ın

¹³⁶ Erzen, Doğu Anadolu ve Urartular, 1992, s. 27; Akurgal, Anadolu Uygarlıkları, 1995, s. 175; Bingöl, En Eski Çağlardan Urartunun Yıkılışına Kadar Kars ve Çevresi. , 2003, s. 83.

¹³⁷ A. K. Grayson, Assyrian Royal Inscriptions , 1975, s. 103; Tarhan, MÖ XIII. Yüzyılda Uruatri ve Nairi Konfederasyonlar, 1978, s. 173; Leon De Meyer, Urartu, Het Centrum, Gent 1982, s. 25; Paul E. Zimansky, Ecology and Empire: The Structure of the Urartian State, The Oriental Institute of the University of Chicago, Chicago 1985, s. 49; Erzen, Doğu Anadolu ve Urartular, 1992, s. 24 vd; Ceylan, Eski Anadolu'da Devletlerarası İlişkiler, Antlaşmalar (II. ve I.), (Yayımlanmamış Doktora Tezi)., 1994, s. 169 vd; Çilingiroğlu, Urartu Tarihi, s. 6 vd; Bingöl, En Eski Çağlardan Urartunun Yıkılışına Kadar Kars ve Çevresi. , 2003, s. 78; Antony G. Sagona ve Paul Zimansky, Arkeolojik Veriler Işığında Türkiye'nin En Eski Kültürleri MÖ 1.000.000-550, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul 2015, s. 283.

¹³⁸ Salvini, Nairi e Ur(u)atri. Contributo alla storia formazione del regno di Urartu, 1967, s. 45 vd; Tarhan, MÖ XIII. Yüzyılda Uruatri ve Nairi Konfederasyonlar, 1978, s. 177 vd

¹³⁹ Luckenbill, Ancient Records Of Assyria And Babylonia, s. 144; Tarhan, 1978, s. 174; Ceylan, Yeni Bulgular Işığında Kuzeydoğu Anadolu'da Diauehi Krallığı Ve Urartular, 2017, s. 517-568.

¹⁴⁰ Luckenbill, Ancient Records Of Assyria And Babylonia, 1926, s. 236.

çağlayan selleri gibi büyük ordularını yok ettim... Nairi ülkelerinin 60 kralı ile onlara yardım etmeye gelmiş olanları da mızrağımız gücü ile Yukarı Deniz'e kadar sürdüm. Onların büyük kentlerini aldım, hazineleri ve diğer ganimetleri taşıyıp evlerini alevlere terk ettim... Nairi ülkelerinin bütün krallarını canlı olarak ele geçirdim. Fakat bütün bu krallara merhamet gösterdim, tanrım ve efendim olan Şamaş'ın önünde onlara yaşamlarını bağışladım ve onları tutsaklığın bağlarından serbest bıraktım. Sonra onlara büyük tanrıların huzurunda gelecekte bana boyun eğeceklerine dair ant içtirdim. Onların sülalelerinin varisleri olan oğullarını vermiş oldukları sözü tutmaları için rehin aldım. Sonra onlara 1200 at ve 2000 adet hayvanlık vergi vermelerini istedim ve yeniden ülkelerine geri dönmeleri için izin verdim..."

Yine bu dönemde yazılan Muş'un Bulanık ilçesindeki 'Yoncalı Yazıtı' Urartuların yerleşim bölgeleri hakkında araştırmacılara fikir vermektedir yazıt şu ifadeler geçmektedir¹⁴¹.

"Tiglath-Pleser, güçlü kral, kâinatın kralı, Asur ülkesinin kralı, dünyanın dört tarafının kralı, Tumme'den Daiaeni'ye dek uzanan Nairi ülkesinin fatihi, Kirhi'den Büyük Deniz'e kadar yer alan ülkelerin fatihi."

"... Daiaeni topraklarının kralı Sieni, Asur'a saygı göstermedi. Onu esir ettim ve Asur'a götürdüm..."

Yazıtta geçen Daiaeni, Tumme ve Büyük Deniz tanımlamaları hakkında araştırmacılar tarafından tam bir fikir birliği yoktur. Biz Ceylan'ın yapmış olduğu tanımlamadan yola çıkarak Diauehi'nin Tercan ile Sarıkamış bölgesine kadar olduğunu, en geniş yayılım alanını ise, kuzeyde Doğu Karadeniz dağlarının güney eteklerinden kısmen Gürcistan topraklarına, batıda Erzincan Ovası'na, doğuda Sarıkamış'a ve güneyde Muş-Bulanık Varto'yu içine alan saha olduğu görüşündeyiz.

¹⁴¹Luckenbill, Ancient Records Of Assyria And Babylonia, 1926, s. 237-270-277; Adontz, , Histoire d'Arménie. Les origines du Xe siècle au VIe (Av. J. C.), s. 54; Salvini, Nairi e Ur(u)atri. Contributo alla storia formazione del regno di Urartu, 1967, s. 52; Ceylan, Yeni Bulgular Işığında Kuzeydoğu Anadolu'da Diauehi Krallığı ve Urartular, 2017, s. 523.

Yukarı Deniz araştırmacıları ikiye bölen bir diğer konudur Karadeniz¹⁴² veya Van Gölü¹⁴³ olması iki hâkim görüştür.

Asur Kralı III. Salmanassar dönemine gelindiğinde dağınık halde yaşayan bu beyliklerin bir krallık yönetimi altında örgütlenmeye başladığı görülür¹⁴⁴. Monolit olarak adlandırılan bu yazıtta ilk kez bir Urartu kralından ve başkentinden bahseder bu kral Arame ve başkenti Sugunia'dır¹⁴⁵. III. Salmanassar adına yazılan bu yazıtlar Urartu devleti hakkında verdiği bilgiler bakımından önemlidir yazıtta Kral III. Salmanassar askeri politikalarını şöyle anlatır¹⁴⁶:

“O zamanda krallığımın başlangıcında saltanatımın ilk yılında kralı tahtıma merasimle oturduğum zaman savaş arabalarımı ve ordularımı topladım. Simesi geçitlerine girdim; Ninni'nin kralı şehri Aridi'ye yaklaştım. Şehre hücum ettim (ve) ele geçirdim. Askerlerinin büyük bölümünü öldürdüm. Ganimetlerini taşıdım. Şehrin önünde kesik başlardan oluşan bir piramit diktim. Onların gençlerini ve kızlarını alevler içinde yaktım. Aridi'de otururken Harge'lilerin, Harmese'lilerin, Simese'lilerin, Simere'lilerin, Sirese'lilerin, Ulmane'lilerin at, sığır, koyun, şaraptan oluşan tributlarını kabul ettim. Aridi'den yola çıktım. Engebeli yolları, zirveleri demir bir hançerin bıçağı gibi gökyüzünü delen sarp dağları bronz ve bakır kazmalarla açıp geçtim. Arabaları ve askerleri (buralardan) geçirdim. Hubişkia'ya yaklaştım. Hubişkia'yı civarındaki 100 şehir ile birlikte yaktım. Nairi ülkesinin kralı Kakia ve Ordularından arta kalanlar benim korkunç silahlarımdan (silahlarımdan vahşetinden) korktular ve yüksek dağlara çıktılar...”

III. Salmanassar Sugunia'yı ele geçirildikten sonra 3. Sefer yılındaki Asur kaynaklarında bu kez farklı bir başkent olan Arzaşkundan¹⁴⁷ bahsedilmektedir yazıtta şu ifadeler geçer¹⁴⁸:

¹⁴² Igor M. Diokonov, Assiro-Vavilonskie Istochniki po Istorii Urartu, VDI II 1951, s. 257-356; David M. Lang, Armenia: Cradle Of Civilization, Allen And Unwin, London 1970, s. 92; Pehlivan, Daya (e) ni /Diau(e)hi, 1991, s. 31.

¹⁴³ Erzen, Doğu Anadolu ve Urartular, 1992, s. 25; Altan Çilingiroğlu, Urartu Tarihi, Ege Üniversitesi Yayınları, İzmir 1994, s. 11.

¹⁴⁴ Çilingiroğlu, Urartu Tarihi, s. 29; Akurgal, Anadolu Uygarlıkları, 1995, s. 175.

¹⁴⁵ Çilingiroğlu, Urartu Tarihi, s. 29.

¹⁴⁶ Luckenbill, Ancient Records Of Assyria And Babylonia, 1926, s. 211; Kuhrt, 2009, s. 143

¹⁴⁷ Çilingiroğlu, Urartu Tarihi, s. 35

“...Daiaeni ülkesinden hareket ettim ve Urartulu Arame’nin kralı şehri olan Arzaşkun’a yaklaştım. Urartulu Arame, güçlü silahlarımla ve dehşetli savaşımla karşılaştınca, korktu ve şehrini terk edip, Adduri dağına çıktı. Onun peşinden dağa tırmandım ve dağlarda dehşetli savaş verdim. 3400 savaşçısını kılıçtan geçirdim, sanki Adad gibi, onların üzerine dehşet yağdırdım ve dağı, yün boyar gibi, onların kanı ile boyadım...”

Arzaşkun kentinin konumu hakkında araştırmacılar tarafından tam bir fikir birlikteliği yoktur. Biz Çilingiroğlu’nun tanımlamalarından yola çıkarak Van Gölü’nün güneybatısında yer alan bulanık çevresi veya Van Gölü’nün doğusunda beyanını esas alacağız¹⁴⁹

Yazıt yazdırtan ilk Urartu kralı I. Sarduri Sardurburç yazıtlarında¹⁵⁰ kendisini Nairi Ülkesinin Kralı olarak tanımlamaktadır. Bu Nairi terimi MÖ 13. yüzyıldan itibaren Asur kaynaklarında karşımıza çıkmaya başlamıştır. III. Salmanasar döneminde ise Asur kaynaklarındaki Urartu terimi ilk defa politik bir tanımlamaya dönüştüğünün işaretlerini vermeye başlayarak Arame ve Sarduri isimli Urartu krallarının adları anılmaya başlanmıştır¹⁵¹. Asur kayıtlarında III. Salmanasar döneminde Lutipri oğlu Sarduri hakkında şu ifadeler geçmektedir;

“Saltanatımın 27. yılında, savaş arabalarımı ve birliklerimi topladım; büyük ordularımın başkomutanı turtanu Daian–Asur’u, ordularımın başında Urartu’ya karşı gönderdim. Bit-Zamani’ye indi, Ammas geçitlerinden girdi (ve) Arzania¹⁵² nehrini geçti. Urartulu Seduri bunu öğrendi ve askerlerinin gücüne güvenerek bana karşı ilerledi, savaş teklif etti. Onunla savaştım, onu yendim. Geniş ovayı onun askerlerinin cesetleriyle doldurdum.”¹⁵³

¹⁴⁸Luckenbill, Ancient Records Of Assyria And Babylonia, 1926, s. 219-220.

¹⁴⁹Çilingiroğlu, Urartu Tarihi, s. 35.

¹⁵⁰Erzen, Doğu Anadolu ve Urartular, s. 24; Sardurburç yapısını oluşturan blokların yükseklikleri 78 ile 122 cm arasında değişir iken genişlikleri ise 140 ile 280 cm. arasında değişmektedir. Rıfat Kuvanç, Urartu Krallığı’nın İlk Devlet Yatırımı Sardurburç Yapısı Işığında Urartu Taş Ocakçılığına İlişkin Gözlemler, Anadolu Araştırmaları Dergisi 20, İstanbul 2017, s. 117.

¹⁵¹Mack Chahin, The Kingdom of Armenia, Routledge Curzon Press, New-York 2001, s. 72; Memiş, Eski çağ Türkiye tarihi, 2017, s. 205.

¹⁵²Yazıtta geçen ‘Arzania’ Murat nehridir. Çilingiroğlu, Urartu Tarihi, s. 38; Bingöl, En Eski Çağlardan Urartunun Yıkılışına Kadar Kars ve Çevresi. , 2003, s. 93.

¹⁵³Luckenbill, Ancient Records Of Assyria And Babylonia, s 219-220.

Bu yenilginin ardından Urartu kralı Sarduri başkenti Tuşpa'ya taşımıştır¹⁵⁴. Bu dönemde konfederasyonları birleştirmeyi başaran ve Birleşik Urartu Devletini kuran I. Sarduri Sardurburç yazıtlarında kendisinden şöyle bahseder¹⁵⁵:

*“Lutipri oğlu Sarduri, büyük kral, güçlü kral, dünyanın kralı, Nairi Ülkesinin kralı, benzeri olmayan kral, hayret verici çoban, dik başlı uyruklarla savaşmaktan korkmayan kralın yazıtıdır. Lutipri oğlu Sarduri, krallar kralı, her kraldan haraç almış olan (benim). Lutipri oğlu Sarduri şöyle der: Bu taşları Alniunu11 Şehri'nden getirttim ve bu duvarı yaptırđım.”*¹⁵⁶

I. Sarduri 'den itibaren yazıyı bilen Urartulu toplulukların ortaya çıktığı görülür ve bu topluluklar Van Bölgesi dolaylarına yerleşmişlerdir. Van Bölgesi'ni tercih etmelerinde birden fazla faktör etkilidir bunlar ekonomik ve tarımsal potansiyelinin fazla olması savunulması kolay bir alanda bulunması gibi faktörlerdir¹⁵⁷.

Sarduri döneminden itibaren Urartu Krallığı'na uzun yıllar başkentlik yapmış olan Tuşpa, doğal kayalık üzerinde yükselen görkemli bir sitadele sahiptir. Sitadelin güneyi yaklaşık 100 m'ye ulaşan sarp uçurum sayesinde oldukça korunaklıdır. Kuzeyi ise güneye oranla daha düzlüktür. I. Sarduri ve sonraki krallar döneminde Tuşpa sürekli gelişerek yeni anıtsal yapılarla da tanışmıştır. Urartu kaya işçiliğinin ulaştığı seviyeyi gösteren en önemli eserlerin başında ise kaya mezarları gelmektedir¹⁵⁸. Asur kaynaklarından edinilen bilgilere göre III. Salmanasar döneminde yapılan savaşta Urartuların ağır bir yenilgi alıp güç kaybettiği gözlemlenmektedir. Bu savaştan sonra Sarduri'nin yerine tahta İşpuini geçmiştir.

¹⁵⁴Melikisvili, Urartskie, s. 443; Igor M. Diakonoff ve S. M. Kashkai, Geographical Names According to Urartian Texts, L. Reichert, Wiesbaden 1981, s. 88; Belli, Anadolu Uygarlıkları Ansiklopedisi 1, 1982, s. 152.

¹⁵⁵Salvini, Nairi e Ur(u)atri. Contributo alla storia formazione del regno di Urartu, 1967, s. 13; Erzen, Doğu Anadolu ve Urartular, 1992, s. 27; Tarhan, MÖ XIII. Yüzyılda Uruatri ve Nairi Konfederasyonlar, 1978, s. 62; Belli, Anadolu Uygarlıkları Ansiklopedisi 1, 1982, s. 15; Çilingiroğlu, Urartu Tarihi, s. 38.

¹⁵⁶Payne, Urartu Çivi Yazılı Belgeler Kataloğu, 2006, s. 17.

¹⁵⁷Bingöl, En Eski Çağlardan Urartunun Yıkılışına Kadar Kars ve Çevresi. , 2003, s. 93; Mahmut Bilge Baştürk, Filolojik Veriler Işığında İncelenmesi. (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İzmir 2012, s. 62.

¹⁵⁸Anthony Giddens, Siyaset Sosyolojisi ve Toplumsal Teori, çev. Tuncay Birkan, Ayrıntı Yayınları, İstanbul 2000, s. 270; Tan, Urartu Krallığının Kuruluşu, s. 18.

I. Sarduri'den sonra yerine geçen İşpuini döneminde ülkeyi oğlu Menua ile birlikte yönettiğine dair Van'da yazıtlar bulunmuştur¹⁵⁹. Asur kralı V. Şamsi-adad'ın II. Nairi seferini anlattığı stel yazıtında adı Uşpina olarak geçmektedir. I. Sarduri döneminde ortaya çıkan Urartu yazıcılığının bu dönemde gelişmesine paralel olarak başkent Tuşpa dışındaki Urartu faaliyetleri hakkında da bilgi edinebilmek artık mümkün olabilmektedir. Bu dönemde artık kitabeler Urartu dilinde kaleme alınmaya başlamıştır.

Asur kayıtlarında Uşpina 'ya ait 200 küçük yerleşmenin ve 11 tahkimli şehrin ele geçirildiği belirtilmektedir¹⁶⁰. Bu dönemde Asur kendi içerisindeki karışıklıklar nedeniyle yaklaşık M.Ö. 745 yıllarına kadar sürecek olan bir bunalım dönemine girmiştir¹⁶¹. Urartu'nun ise bu fırsatı iyi değerlendirerek etki alanını ve sınırlarını genişletmeye başlamış olduğunu giderek artan imar faaliyetlerinden anlayabilmemiz mümkündür.

İmar faaliyetlerinin artması ise Urartu hakkındaki bilgilerimizin daha da zenginleşmesini sağlamıştır. Başkent Tuşpa dışında Anzaf¹⁶², Kalecik¹⁶³, Zivistan¹⁶⁴ (Elmalı), Patnos bölgelerinde yapılan imar faaliyetleri vardır¹⁶⁵. İşpuini ve oğlu Menua ile ortak krallıkları döneminde doğu ve kuzey bölgelerine yapmış olduğu seferler bölgemizde gösterdikleri faaliyetler açısından önem arz etmektedir bu seferler sonucunda ekonomik olarak Urartu devletinin refah seviyesinin yükseldiği ve devletin gücünün arttığı görülür. Doğu seferlerini Erçek Gölü yakınlarında bulunan Karagündüz Yazıtından öğrenmekteyiz.

Van'da bulunan diğer bir yazıtta ise Van Gölü'nün kuzey ve kuzeydoğu kesimlerine yapılan seferler hakkında bilgiler yer alır.

“Efendi Tanrı Haldi'ye Sarduri oğlu İşpuini ve İşpuini oğlu Menua bu steli diktirdiler. Tanrı Haldi, kendi mızrağıyla sefere çıktı, Uiteruhi boyunu yendi, Lusa boyunu yendi ve Katarza boyunu yendi. Tanrı Haldi

¹⁵⁹Salvini, Geschichte und Kultur der Urartäer, s 67,Karageçi, , Arpaçay Havzasında Tarihi ve Arkeolojik Araştırmalar s 89; Memiş, Eski çağ Türkiye tarihi, 2017.

¹⁶⁰Erzen, Doğu Anadolu ve Urartular, s. 37.

¹⁶¹Tan, Urartu Krallığının Kuruluşu, s. 57; Ceylan, Yeni Bulgular Işığında Kuzeydoğu Anadolu'da Diauchi Krallığı ve Urartular, 2017, s. 526.

¹⁶² Başkent Tuşpa'nın yaklaşık 11 km. Kuzeydoğusunda bulunan yerleşim yeri: Belli, Aşağı ve Yukarı Anzaf Urartu Kaleleri Kazısı 1991–1992, s. 7.

¹⁶³Melikisvili, , Urartskie, s. 17.

¹⁶⁴Melikisvili, Urartskie, s. 2-14.

¹⁶⁵Belli, Aşağı ve Yukarı Anzaf Urartu Kaleleri Kazısı 1991–1992, s. 7.

güçlü ve Tanrı Haldi'nin mızrağı da güçlüdür. Tanrı Haldi'nin kudretiyle Sarduri oğlu İşpuini ve İşpuini oğlu Menua Lusa boyuna karşı sefere çıktılar. İşpuini güçlüydü ve Menua güçlüydü. Orduda 66 savaş arabası, X bin 460 süvari ve 15.760 piyade (vardı). Tanrı Haldi, Sarduri oğlu İşpuini ve İşpuinioğlu Menua'nın önünden gitti. (Onlar,) Lusa ve Katarza boylarını püskürttüler ... Anase Şehri'ne doğru ve büyük Kuquru Şehri'ne doğru ilerlediler. Uiteruhi, Lusa ve Katarza boylarına ... Etiuhi Ülkesi'nin krallarından takviye birlikleri yardıma geldiler. Tanrı Haldi, kendi mızrağıyla Uiteruhi, Lusa ve Katarza boylarına ve Etiuhi Ülkesi'nin krallarına karşı sefere çıktı. Tanrı Haldi güçlü ve Tanrı Haldi'nin mızrağı da güçlüdür. Sarduri oğlu İşpuini ve İşpuini oğlu Menua sefere çıktılar, Uiteruhi, Lusa ve Katarza boylarını ve Etiuhi Ülkesi'nin krallarının takviye birliklerini püskürttüler Oradan Anase Şehri'ne geldiler. X bin 720 erkek, X bin 670 kadın, X yüz 26 at, 13.540 büyükbaş hayvan, 20.785 ... Her kim bu yazıta karşı suç işlerse, her kim (buradan) çalarsa, her kim gömerse, her kim suya atarsa, her kim yerini değiştirirse, her kim güneşten saklarsa, her kim bir başkasına bunları yaptırıp "tahrip et" derse veya her kim değişik bir şey, (yani) "Ben yaptım" derse; Tanrı Haldi, Tanrı Teişeba ve Tanrı Şivini (onu) bırakmasınlar. Ne adını ne de soyunu, yeryüzünde ... ”¹⁶⁶

Asur kaynaklarında Menua dönemine ait yazılı kaynak bulunmaması dolayısıyla bu dönemin olaylarını sadece kendisinin yazdırttığı kitabelerden öğrenmekteyiz. Urartu tarihi boyunca sayıca en fazla yazıta sahip kral olan Menua'nın yazıtları¹⁶⁷, Van Gölü Havzası'nın dışındaki bölgelere kadar yayılmaktadır¹⁶⁸. Bu dönem yazıtlarının büyük çoğunluğu kazanılan askeri başarılarından bahseder.

Menua, Van Gölü Havzası dışında birçok bölgeye sefer düzenlemiş, ele geçirdiği uzak bölgelerde çeşitli imar faaliyetleri gerçekleştirmiştir. Özellikle çalışma alanımıza yakın bölgeler olan Erzurum ilinde bulunan Yazılıtaş, Süngütaş (Zivin), Hasankale, Delibaba yazıtları o dönem Urartu Devletinin yayılımı hakkında bizlere

¹⁶⁶Payne, Urartu Çivi Yazılı Belgeler Kataloğu, 2006, s. 35-37.

¹⁶⁷ Bu kitabelerin sayısı 110'u geçmemektedir; Memiş, Eski çağ Türkiye tarihi, s. 207.

¹⁶⁸Erzen, Doğu Anadolu ve Urartular, s 24; Çilingiroğlu, Urartu Tarihi, s 6; Karageçi, Arpaçay Havzasında Tarihi ve Arkeolojik Araştırmalar, s 74; Memiş, Eski çağ Türkiye tarihi, s. 207.

önemli bilgiler vermektedir. Yazılıtaş yazıtı ve Süngütaş (Zivin) yazıtında Menua'nın kullandığı ifadelerin bir bölümü;

“Tanrı Haldi, kendi silahıyla güçlü ülke olan Diauehi’ye karşı sefere çıktı ve ülkeyi dize getirdi. Tanrı Haldi güçlüdür, Tanrı Haldi’nin silahı güçlüdür. Tanrı Haldi’nin kudretiyle İşpuini oğlu Menua sefere çıktı. Tanrı Haldi önden gitti. Menua der ki; Diauehi Ülkesini ele geçirdim..”¹⁶⁹

Süngütaş (Zivin) yazıtı;

“... Menua der ki: Şaşili Şehri’ni ele geçirdim. Bu steli, bana efendi olan tanrı Haldi’ye diktirdim. Tanrı Haldi’nin büyüklüğüyle, İşpuini oğlu Menua, güçlü kral, büyük kral, Tuşpa Şehri’nin kahramanıdır. Menua der ki: Her kim bu yazıtı tahrip ederse, her kim suç işlerse veya her kim saklarsa, tanrı Haldi, tanrı Teişaba, tanrı Şivini (ve bütün) tanrılar onu güneş ışığından yoksun etsinler”¹⁷⁰.

İnşa edilen kentlerden başka, tesis edilen sulama kanalları, açılan tarla ve kurulan bağlar bu dönemdeki imar faaliyetlerinin bazılarıdır. Van Gölü Havzası’nın dışında da kuruluş yazıtlarına sahip birçok Urartu merkezi, Urartu’nun bu dönemde gerçekleştirdiği imar faaliyetleri hakkında bilgi vermektedir¹⁷¹. Şamran Kanalı¹⁷² Kral Menua döneminde inşa edilen önemli yapılardan biri olarak karşımıza çıkmaktadır. Urmiye Gölü’nün güneyindeki Taştepe’de bulunmuş olan yazıtı göre, Menua ilk seferlerini bu bölgeye yapmıştır ve kontrol altına almıştır. Menua yapmış olduğu kanalların yakınına diktirdiği yazıtta şöyle der;

“Tanrı Haldi’nin kudretiyle, İşpuini oğlu Menua bu kanalı açtı. Adı “Menua kanalı”dır.

¹⁶⁹Melikisvili, , Urartskie, s. no. 36; Pehlivan, Daya (e) ni /Diauehi, 1991, s. 34; Payne, Urartu Yazılı Belgeler Kataloğu. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), 1995, s. 40; Ceylan, Yazılıtaş-Horasan, 2002, s. 14-15; Ceylan, “The Erzincan, Erzurum and Kars Region in the Iron Age”, 2005, s. 26.

¹⁷⁰Payne, Urartu Yazılı Belgeler Kataloğu. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), 1995, s. 40; Ceylan, Yeni Bulgular Işığında Kuzeydoğu Anadolu’da Diauehi Krallığı ve Urartular, 2017, s. 527.

¹⁷¹Grayson, Assyrian Royal Inscriptions , s 81; Salvini, Geschichte und Kultur der Urartäer,s 29; Armağan Tan, Urartu Krallığının Kuruluşu,Marmara Üniversitesi Sosyal bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2010, s. 57.

¹⁷² 51 km uzunluğundaki Van suyu taşıma kanalı Urartu mühendisliğinin geldiği seviyeyi gösteren önemli bir yapıdır: Memiş, Eski çağ Türkiye tarihi, s. 207.

Tanrı Haldi'nin büyüklüğüyle, Menua, güçlü kral, büyük kral, Biainili Ülkesi'nin kralı ve Tuşpa Şehri'nin kahramanıdır.

Menua der ki: Her kim bu yazıtı tahrip ederse, her kim suç işlerse, her kim bir başkasına bunları yaptırırsa veya her kim değişik bir şey (yani) “Ben bu kanalı açtım” derse, tanrı Haldi, tanrı Teişeba, tanrı Şivini (ve bütün) tanrılar, onu güneş ışığından yoksun etsinler...”¹⁷³.

Bu faaliyetler dışında kuzeyde Erzurum ve Kars civarlarına seferler düzenlenmiştir, bölgenin büyük çoğunluğunun kontrol altına alındığına Taştepe yazıtlarında rastlamaktayız¹⁷⁴. Hitit şehir devletlerinden biri olan Malatya krallığı vergiye bağlanmıştır. Çok sayıda kale ve bu kaleleri birbirine bağlayan yollar inşa etmiş Hükümdarlığı boyunca Urartulara parlak bir dönem yaşatmış kendisinden sonra Urartu yönetimine I. Argiştı geçmiştir¹⁷⁵.

I.Argiştı'nın Urartu Krallığı'nın genişlemesindeki rolü büyüktür. Bu dönemde seferler, Doğu Anadolu'ya ve İran üzerine yoğunlaşmaktadır. Urartu toprakları genellikle güneye doğru genişlemiştir. Bununla beraber Karadeniz'in kuzey taraflarına da seferler yapılmıştır¹⁷⁶. Kuzeye yaptığı seferlerde Diauehi gibi güçlü bir krallığın yenilgiye uğratılarak krallarının haraç ve vergi ödemek şartıyla bağışlandığı da kayıtlarda yer almaktadır¹⁷⁷. I. Argiştı döneminde Urmiye Gölü kıyılarındaki Manna ve Parsua ülkeleri ile savaşlar yapılmıştır¹⁷⁸.

I. Argiştı döneminde Diauehi bölgesi Urartu Devletinin hâkimiyetine girmiş ve Kral Argiştı bölgede sistem değişikliğine giderek bölgeyi merkezden gönderdiği ‘EN.NAM’ adını verdiği vasalların yönetimine bırakmıştır¹⁷⁹. Bölgede gerçekleştirdiği yönetim sistemiyle başarılı olan Urartular geniş tarım alanlarını, zengin yeraltı kaynaklarını kullanarak iyice güçlenmiştir ayrıca ticaret yollarına hâkim olarak ticarete söz sahibi olmuşlardır¹⁸⁰. Argiştı yapmış olduğu bu seferleri

¹⁷³Payne, Urartu Çivi Yazılı Belgeler Kataloğu, 2006, s. 83-84.

¹⁷⁴ Bingöl, Kars ve Çevresinde Demir Çağı Yerleşmeleri, 2011, s. 21.

¹⁷⁵ Erzen, Doğu Anadolu ve Urartular, 1984, s. 37.

¹⁷⁶ Yıldırım, E. (2019). *Argiştı I Dönemi Seferleri ve İnşa Faaliyetleri*. İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul, s. 22.

¹⁷⁷ Belli, Anzaf Kaleleri ve Urartu Tanrıları, 1982, s. 140.

¹⁷⁸ Mirjo Salvini, Urartu Tarihi ve Kültürü, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul 2006, s 60; Memiş, Eski çağ Türkiye tarihi, 2017, s. 208.

¹⁷⁹ Pehlivan, Daya (e) ni /Diau(e)hi, 1991, s. 34; Ceylan, Yeni Bulgular Işığında Kuzeydoğu Anadolu'da Diauehi Krallığı ve Urartular, 2017, s. 532.

¹⁸⁰ Pehlivan, Daya (e) ni /Diau(e)hi, s. 42.

Urartu Krallığının en uzun yazıtı olan ve Van'da bulunan Horhor Yazıtında anlatmıştır aşağıda yazıttan kısa bir bölüme yer verilmiştir:

“I. Sütun: *Argišti der ki: (Onların) ilahi büyüklüğünden (yardım) istediğim için efendi tanrı Haldi'ye, tanrı Teiseba'ya, ve tanrı Sivini'ye, yalvardım. Aynı yıl (içinde) yine savaşçılar topladım ve Diauehi (Ülkesi'ne) karşı ve Diauehi'nin Kralı Mannudubi'ye karşı sefere çıktım. Šeriaze Ülkesi'ni ele geçirdim, şehirleri yaktım ve kaleleri yerle bir ettim. Pute Şehri'nin güneyindeki(?), Biani Ülkesi'ne ve Huşa Ülkesi' ne kadar ilerledim. Tariu Bölgesi'ni(?) bıraktım, Zabahae Ülkesi'ne karşı sefere çıktım ve Zabahae Ülkesi'ni ele geçirdim...*”¹⁸¹

Diauehi'ye yapılan seferleri anlatan bir başka yazıt ‘Van Surp Pages Kilisesi Yazıtı’dır bu yazıtta elde edilen ganimetler ve vergi miktarı belirtilmektedir.

“B1: *Bia[J Ülkesi'ne ve Huşa Ülkesi'ne kadar ilerledim. Didi Ülkesi'ne ve Zua Şehri'ne karşı sefere çıktım ve Diauhi Ülkesi'nin kralı şehir Zua'yı yaktım. Zua şehrinde bir yazıt diktim. Aşqalaşi Ülkesi'ne doğru, ülke kapısından(?) geçtim. 105 kale yerle bir ettim ve 453 şehir yaktım. Oradaki üç ülkeyi ele geçirdim (ve onların) halkını benim ülkeme kattım: Qada Ülkesi'ni, Aşqalaşi Ülkesi'ni ve Šašilu Şehri'nin ülkesini. 15(?).181 delikanlı, 2.734 erkek, 10(?).604 kadın, 4.426 at, 10(?).478 büyükbaş hayvan ve 73.770 küçükbaş hayvan (sürüp çıkardım). 4 kral hadım ettirdim(?): Šaški, Ardaraki, Baltulhi ve Qabilu (boylarının krallarını). Yerlerine valiler atadım. Diauhi Ülkesi'nin kralını esir ettim. Haraç (ödemesi koşulu) ile yaşamını bağışladım. Diauhi'li, Argišti'ye bu haracı verdi: 41 mina saf(?) altın, 37 mina gümüş, X on bin 0.000 mina bakır, 1.000 binek, 300 büyükbaş hayvan ve X on bin 0.000 küçükbaş hayvan. Bu haracı Diauhi (Ülkesi)ne her yıl versin diye buyurdum: mina saf(?) altın, 10.000 mina bakır, ... (baş) boğa, 100 (baş) inek, 500 (baş) koyun, 300 binek, ...*”¹⁸².

¹⁸¹Payne, Urartu Çivi Yazılı Belgeler Kataloğu, 2006, s. 150.

¹⁸²Payne, Urartu Çivi Yazılı Belgeler Kataloğu, 2006, s. 177.

Bölgede yer alan yazıtlardan bir diğeri ise Ardahan-Hanak ilçesinde bulunan Hanak yazıtıdır¹⁸³. Arğişti bu yazıtta yıktığı kale ve şehirleri elde ettiğı ganimetleri şöyle ifade etmektedir:

“Tanrı Haldi kendi silahıyla sefere çıktı. Düşman ülkesi olan Tariu ülkesini ele geçirdi. (ve)... ele geçirdi. Arğişti önünde yere çaldı. Tanrı Haldi güçlü(dür)... Menua oğlu Arğişti sefere çıktı. Tanrı Haldi önden gitti. Arğişti der ki: Tariu ülkesini ele geçirdim.... Huşa ülkesine kadar (ve) Bia ülkesine kadar ilerledim. Aşqalaşi ülkesine gittim. TanrıHaldi’nin buyruğıyla Arğişti der ki: Diauehi ülkesinin kralı önümde göründü ve (haraç) verdi(?). Ahuria şehri... dışarıya attım... Qu[]uni şehrini... Orada 72.080 besili büyükbaş hayvan 7000... 11... Kimilerini öldürdüm kimilerini de canlı götürdüm. 6 kale yerle bir ettim 50 şehir yaktım. Menua oğlu Arğişti, güçlü kral, Biainili ülkesinin kralı, Tuşpa şehrinin hükümdarıdır. Her kim bu yazıtı tahrip ederse tanrı Haldi (ve) tanrı Quera (onu) güneş ışığından yoksun etsinler.”¹⁸⁴

Çalışma sahamızdaki Urartu faaliyetlerini gösteren önemli bir diğ yazıt ise Kars-Sarıkamış ilçesinde bulunan ‘Sarıkamış Yazıtıdır’ ormanlık alan içerisinde ki yapı kalıntıları arasında bulunan yazıt bölgede bulunan bir cami duvarında kullanılmıştır. Rus işgali sırasında fark edilip çıkarılarak Gürcistan’a götürülmüştür yüksek düzeyde tahribata uğrayan yazıt Gürcistan Devlet Müzesinde bulunmaktadır¹⁸⁵ ‘Sarıkamış Yazıtında’ Kral Arğişti şöyle der:

“...Ahuriani şehrini, birgün Aştu şehrinin (?) bölgesini ele geçirdim. ...tahıl deposu (?) tüm (?) Aştuhini şehri için. Etiuni ülkesinin (?) tamamen ele geçirdim. Güçlü ordular geldiler ...Arğişti der ki: Tanrı Haldi, tanrı Teişeba, tanrı Şivini (ve bütün) tanrılara yalvardım. Tanrılar bana kulak verdiler. Püskürttüm. Qa[] şehrine kadar... kovaladım... orada... yüz... 20... yüz... yaktım. X yüz 50... kadın. Tanrı Haldi büyüklüğüyle Menua oğlu Arğişti, güçlü kral, Bianili ülkesinin kralı (ve) Tuşpa şehrinin hükümdarıdır. Arğişti der ki: Her kim bu yazıtı tahrip

¹⁸³ Ali M. Dinçol ve Belkis Dinçol, Die Urartaische inschrift aus Hanak (Kars), Fesischrift Sedat Alp 1992, s. 109-117.

¹⁸⁴ Payne, Urartu Çivi Yazılı Belgeler Kataloğı, 2006, s. 185-186.

¹⁸⁵ Ceylan, Yeni Bulgular Işığında Kuzeydoğı Anadolu’da Diauehi Krallığı ve Urartular, 2017, s. 531.

ederse, her kim suç işlerse tanrı Haldi, tanrı Teişeba (ve) tanrı Şivini (onu) güneş ışığından yoksun etsinler.”¹⁸⁶

Bu yazıtlar dışında kral I. Argiştı'nın ülkenin kuzey ve doğu bölgelerini hâkimiyet altına aldıktan sonra batıya yöneldiği Hate ülkesine sefere çıktığını Horhor yazıtlarının II. Sütununda görmekteyiz bu ilerlemeye etken olan bir diğer neden ise Asur Devletinde yaşanan iç karışıklıklardır. Kral Argiştı yaptığı seferi şöyle ifade etmiştir:

“1.280 ... at ... büyükbaş hayvan ve 1260 küçükbaş hayvan sürüp çıkardım. Argiştı der ki: Tanrı Haldi uğruna bu kahramanlıkları bir yıl (içinde) yaptım. Argiştı güçlü kral, büyük kral ve Tuşpa Şehri'nin kahramanıdır.

*Tanrı Haldi kendi mızrağıyla sefere çıktı, Hati Ülkesi'ni ele geçirdi ve (kral) Hilaruada'nın Ülkesi'ni de ele geçirdi. (Onları) Argiştı önünde yere çaldı. Tanrı Haldi güçlü ve tanrı Haldi'nin mızrağı da güçlüdür. Tanrı Haldi'nin büyüklüğüyle Menua oğlu Argiştı der ki: (onların) ilahi büyüklüğünden (yardım) istediğim için efendi tanrı Haldi'ye, tanrı Teişeba'ya, tanrı Şivini'ye ve Biainili Ülkesi'nin (bütün) tanrılarına yalvardım. Tanrılar bana kulak verdiler. Menua oğlu Argiştı der ki: Tanrı Haldi ordunun önünden gitti. Hati Ülkesi'ne karşı sefere çıktım. Niriba Ülkesi'nin vadisini(?) ele geçirdim, ... Ülkesi'nin tahkimatlı [Jurmani Şehri'ni güç kullanarak aldım. Krali şehir [Jadani'yi ele geçirdim. Tanrı Haldi'nin büyüklüğüyle Hati Ülkesi'ne karşı sefere çıktım. Tuatehi boyunun bölgesini ve Melitea Şehri'nin güney(?) (tarafını) bıraktım ve Melia Irmağı'nın havzası?)... altındaki Piteira Şehri'ne, Marmua Ülkesi'ne ve Qaf Jani Ülkesi'ne kadar ilerledim. Erkek ve kadınlar götürdüm. Kaleleri yerle bir ettim ve şehirleri yaktım. 2.539 delikanlı, 8.698 canlı erkek ve 18.047 kadın götürdüm, toplam 29.284 kişi (o) yıl(ın esir sayısıdır). Kimilerini öldürdüm ve kimilerini de canlı götürdüm. ... at, 17.962 büyükbaş hayvan ve ... küçükbaş hayvan sürüp çıkardım...”*¹⁸⁷.

¹⁸⁶Payne, Urartu Çivi Yazılı Belgeler Kataloğu, 2006, s. 182.

¹⁸⁷Payne, Urartu Çivi Yazılı Belgeler Kataloğu, 2006, s. 151, 157-159.

Bu gelişmeler dışında Argiştî döneminde Asur Devletinin kışkırtmaları sonucu Mana ülkesinde çıkan ayaklanmalar I. Argiştî 'nin bu devlet üzerine seferler yapmasına neden olmuştur toplamda 8 yıl bu seferlere Horhor yazıtlarında ayrıntılı olarak yer verilmiştir bu bölümde bu seferleri anlatan yazıtları incelemek konu hakkında detaylı bilgi sahibi olmamızı sağlamaktadır:

III. sütun: “*ülkem ... Savaşçılar topladım. (Onların) ilahi büyüklüğünden (yardım) istediğim için tanrı Haldi'ye, tanrı Teişeba'ya, tanrı Şivini'ye ve Biainili Ülkesi'nin (bütün) tanrılarına yalvardım. Tanrılar bana kulak verdiler. Argiştî der ki: Tanrı Haldi güçlü ve tanrı Haldi'nin mızrağı da güçlüdür. Tanrı Haldi'nin büyüklüğüyle Dadi boyunun (ülkesi) önünde ... Kulasi Dağı ... 11.439 erkek orada öldürdüm. Savaşçılar topladım ve kendi ülkemden götürdüm. Aynı yıl, Menabsuni Şehri'ne ve Duqama Şehri'ne karşı sefere çıktım ve Ülkenin krali şehir ... ele geçirdim.... Buştü Ülkesi'nin Sarara Şehri'ni ele geçirdim... Babilü Şehri'nin ülkesine karşı... Baruata Ülkesi'ne ve Barsua Ülkesi'ne karşı sefere çıktım, Barsua Ülkesi'ni yok ettim ve şehirler yaktım ... 5(7).040 kişi (o) yıl(in esir sayısıdır). Kimilerini öldürdüm ve kimilerini de canlı götürdüm ... at,... 9(7)87 büyükbaş hayvan ve 11... küçükbaş hayvan (da sürüp çıkardım). Argiştî der ki: Tanrı Haldi uğruna bu kahramanlıkları bir yıl (içinde) yaptım.*

Tanrı Haldi kendi mızrağıyla sefere çıktı, Assur ordularını yendi ve Buştü Ülkesi'ni ve Tariu Ülkesi'ni ele geçirdi. (Onları) Argiştî önünde yere çaldı. Tanrı Haldi'nin büyüklüğüyle Argiştî der ki: Kaleler yaptırdım ve Surisilini ülkesini geliştirdim(?). Assur ordularına ülkem ... (Onların) ilahi büyüklüğünden (yardım) istediğim için efendi tanrı Haldi'ye, tanrı Teişeba'ya, tanrı Şivini'ye ve Biainili Ülkesi'nin (bütün) tanrılarına yalvardım. Tanrılar bana kulak verdiler. Menua oğlu Argiştî der ki: Tanrı Haldi güçlü ve tanrı Haldi'nin mızrağı da güçlüdür. Tanrı Haldi'nin büyüklüğüyle komutanları sefere yolladım(?)...’’¹⁸⁸

¹⁸⁸Payne, Urartu Çivi Yazılı Belgeler Kataloğu, 2006, s. 159-165.

I. Argişti dönemi yazıtlarına bakarak Urartu devletinin insan gücünü ve ekonomik gücünü hangi yollarla sağladığı anlaşılmaktadır¹⁸⁹. I. Argişti döneminde Urartu Devleti, Asur Devletinin o dönemki zayıflığından faydalanarak kuzey, doğu ve batı yönündeki seferleri ile yayılış bölgesinin tümüne hâkim olmuş ve Argişti Urartulara en parlak dönemini yaşatmıştır.

II. Sarduri Dönemine gelindiğinde bu dönemde Urartu Devletinin sınırları genişlemeye devam etmiş ve en geniş sınırlarına ulaşmış olup kendi bölgesinin en gcl devleti haline gelmiştir. Asur Devleti ile olan mücadeleler devam etmiş Asur Devletinde meydana gelen karışıklıklardan yararlanan II. Sarduri, Asur kralı V. Adad-Nirari'ye karşı galip geldiği grlmřtr¹⁹⁰. II. Sarduri yönetiminin onuncu senesinde Doğu bölgesine bir sefer daha düzenleyip Manna lkesini, Darbani şehri kalesini ele geçirdiğini belirtmektedir.¹⁹¹ Doğu ve kuzey bölgelerinde güvenliği sağlamış olan Urartu Devleti II. Sarduri döneminde ilk seferini batı bölgesine doğru yapmıştır bizler bu seferi Kömürhan/İzoli yazıtlarından öğrenmekteyiz:

“Haldi ilerledi, O’nun silahı öldürücüdür. şaşu’nun oğlu Hilaruda, Melitealhililerin ülkesinin kralı, Argişti’nin oğlu Sarduri’nin önünde baş eğdi. Haldi gcldr. Haldinin silahları gcldr. Sarduri şöyle der: Sarduri ilerledi Fırat pürüzsüzdü (durgundu). Oradan karşıya geçen hiçbir kral yoktu. Ben Tanrı Haldi’ye dua ettim. Urartu tanrıları, Teişeba’ya, şivini’ye dua ettim. İstekte bulundum. Tanrılar beni dinlediler, bana yol açtılar Tumeişki önünde, askerlerimin arasında karşıya geçtim. Aynı günde ülkeye doğru ilerledim. Kawala’nın güneyini aldım. Karnişi’ye dek vardım. Melitea’nın kuzeyindeki dağlık bölge olan. Ben Zaşpa’nın gerilerindeki Muşani’ye dek gittim. Ondört kale ve yetmiş kenti bir günde ele geçirdim. Kaleleri yerle bir ettim, kentleri yaktım. Elli savaş arabası ele geçirdim. Savaştan dönerken şasi’yi, Hilaruda’nın krali kenti muhasara ettim. ki bu kent tahkim edilmişti, savaşla onu aldım. Eşya, erkek, kadınları oradan alıp yurduma getirdim. Sarduri

¹⁸⁹Erzen, Doğu Anadolu ve Urartular, 1992, s. 31; ilingiroğlu, Urartu Tarihi, s. 68; Bingöl, En Eski ağlardan Urartunun Yıkılışına Kadar Kars ve çevresi. , 2003, s. 120; Salvini, Urartu Tarihi ve Kültürü, s 64; Karageçi, Arpaçay Havzasında Tarihi ve Arkeolojik Araştırmalar, s 91.

¹⁹⁰Melikisvili, Urartskie, s 133, Memiş, Eski ağ Türkiye tarihi, s. 208.

¹⁹¹Bingl, En Eski ağlardan Urartunun Yıkılışına Kadar Kars ve çevresi, s. 184; Baş, Urartu Krallığının Doğu Politikası Nedenler ve Sonuçlar, s. 12.

şöyle der: İçeri girip emrettim 'Melitea muhasara edilsin'. Hilaru'da geldi, önümde ayaklarıma kapandı ve kendini affettirmek istedi. Merhamet gösterdim. Altın, gümüş, eşyayı ganimet olarak Urartu'ya taşıdım. O'nu vergiye bağladım. Dokuz kaleyi o ülkeden ayırıp kendi topraklarıma kattım."¹⁹²

II. Sarduri, Geç Hitit Şehir Krallıkları ile çeşitli anlaşmalar yaparak Asur Devletini zor durumda bırakmış ve bir çevreleme politikası izlemiştir. Aynı dönemde Asur tahtına III. Tiglat-Pileser geçip devleti çeşitli reformlar yaparak eski gücüne döndürmeye çalışmış ve bunda başarılı olmuştur ilk iş olarak da Urartu Krallığına kaybettiği toprakları almak üzere savaş ilan etmiştir¹⁹³. Urartu Devletini mağlup eden III. Tiglat-Pileser oluşturmuş olduğu yıllıklarda Tuşpa'ya kadar ilerlediğini ifade etmektedir;

*"...Sarduri'yi Turuspha şehrine hapsettim. Adamlarından çoğunu şehrin kapısının önünde öldürdüm. Krali heykelimi yaptım ve Turuspha önlerine yerleştirdim. 60 beruluk kuzeyden güneye geniş Urartu topraklarının içine muzafferce ilerledim ve hiçbir mukavemetle karşılaşmadım..."*¹⁹⁴

Urartular ve müttefikleriyle yapılan savaşı Asur Devleti kazanmış bu durum Urartuların merkezi bölgelerine çekilmelerine sebep olmuştur. Asur ordusu yeni bir seferle Urartular üzerine yürüyerek başkent Tuşpa'yı ele geçirip tahrip etmiştir¹⁹⁵. Çalışma alanımızdaki faaliyetlerine değinecek olursak II. Sarduri döneminde alanımıza yakın bir bölgede olan Ardahan ili Çıldır ilçesinde bulunan Taşköprü Yazıtı buraya yapılan sefer hakkında bizlere bilgi vermektedir;

*"Tanrı Haldi'nin büyüklüğüyle, Argıştioğlu sarduri der ki: Terk edilmiş(?) Uhime ülkesini ele geçirdiğim zaman, o seferin geri dönüşünde, Maqaltu şehrini ele geçirdim. Erkek ve kadınları Biainili ülkesine sürgün ettim"*¹⁹⁶

¹⁹²Melikisvili, Urartskie, s. 158; Elke Kaspar ve Hans Dieter Kaspar, Urartu Ein Weltreich der Antike Ein Reisehandbuch, Korient-Verlag Elke Kasper, Hausen 1986, s. 113.

¹⁹³Bingöl, En Eski Çağlardan Urartunun Yıkılışına Kadar Kars ve Çevresi., s. 126; Baş, Urartu Krallığının Doğu Politikası Nedenler ve Sonuçlar, s. 12.

¹⁹⁴Erzen, Doğu Anadolu ve Urartular, s. 34; Salvini, Geschichte und Kultur der Urartäer, s. 84.

¹⁹⁵Salvini, Geschichte und Kultur der Urartäer, s. 84; Memiş, Eski çağ Türkiye tarihi, 2017, s. 209.

¹⁹⁶Melikisvili, Urartskie, s. 159; Payne, Urartu Yazılı Belgeler Kataloğu. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), 1995, s. 103; Bingöl, En Eski Çağlardan Urartunun Yıkılışına Kadar Kars ve Çevresi. , 2003, s. 125.

II. Sarduri döneminde yalnızca askeri faaliyetler değil hem imar faaliyetleri hem de kültür sanat faaliyetleri bakımından Urartu Devleti en parlak dönemini yaşamıştır. Özellikle Sardur şehrinde yapılan kaleler, surlar, tapınaklar bunun en büyük örneğidir¹⁹⁷.

II. Sarduriden sonra Urartu Devletinin başına oğlu Uedipriş geçmiş ve I. Rusa adını almıştır. Rusa'nın adı Asur kaynaklarında Ursa olarak geçmektedir. Asur'a Karşı alınan yenilgi sonrası devleti yeniden toparlamış ve güçlü bir hale getirmiştir. O dönemlerde Asur kralı III. Tiglat-Pileser hayatını kaybetmiş ve Asur Devleti iç karışıklıklar içinde bulunuyordu, bu durumdan faydalanan I. Rusa devletin kaybettiği toprakları geri alma ve Anadolu'daki krallıklarla yeniden anlaşma yolunu seçmiştir¹⁹⁸.

I. Rusa Urmiye Gölü kıyılarında bulunan Asur Devleti yanısı Manalar ile mücadelelerde bulunmuştur. Manalar ile Uauaş dağı civarında yapılan savaşı kazanan Urartular güneydoğu bölgesinin güvenliğini sağlayıp kontrolü altına almıştır böylece bu bölgelerin tamamı Urartu kontrolüne geçmiştir¹⁹⁹.

Bu dönemde Asur Tahtına çıkan II. Sargon iç karışıklıkları gidermiş orduyu yeniden düzenlemiş ve Asur devletini eski gücüne kavuşturmuştur. Gerekli hazırlıklarını yaptıktan sonra Urartu Devletine karşı sefere çıkmış ve Urartuları ağır bir yenilgiye uğratmıştır. Urartu ordusunu yenilgiye uğratan II. Sargon, Musasir şehrini ele geçirerek Urartu hazinelerine de sahip olmuştur²⁰⁰.

I. Rusa döneminde başlayan Kimmer ve İskit akınları Urartuları zor durumda bırakmıştır.²⁰¹ Buna karşı Urartular bu kavimlerin akınlarına önlem almak için "Teişeba" ve "Haldi" kalelerini inşa etmiştir.²⁰² Urartu Devletinin Asurlulara yenilmesinde bu atlı kavimlerin akınları etkili olmuştur çünkü Urartu ordusunun bir kısmı Kimmer akınlarını engelleyebilmek için gönderilmiş geri kalan kısım ise Asur

¹⁹⁷ Çilingiroğlu, Urartu Tarihi, s 78; Erzen, Doğu Anadolu ve Urartular, s. 35;

¹⁹⁸ B. B. Piotrovsky, Vanskoje Carstvo (Urartu), Moskova 1959, s 88; Melikisvili, , Urartskie, s. 266; Memiş, Eski çağ Türkiye tarihi , s. 210.

¹⁹⁹ Payne, Urartu Çivi Yazılı Belgeler Kataloğu, s 150; Erzen, Doğu Anadolu ve Urartular, s. 36.

²⁰⁰ Salvini, Urartu Tarihi ve Kültürü, s 55; Çilingiroğlu, Urartu Tarihi, s 43; Karageçi, Arpaçay Havzası'nda Tarihi Ve Arkeolojik Araştırmalar, s 88; Memiş, Eski çağ Türkiye tarihi, s. 211.

²⁰¹ Tarhan, Ön Asya Dünyasında İlk Türkler Kimmerler ve İskitler, s 598.

²⁰² Melikisvili Urartskie, s. 266.

ordusunu mağlup etmek için yetersiz kalmıştır. I. Rusadan sonra Urartu Devletinin başına II. Arğişti geçmiştir²⁰³.

II. Arğişti ile birlikte Urartu Devleti yeniden yükselişe geçmiştir. Bu dönemde Urartu Devleti için başka bir tehlike olan Asur kaynaklarında ‘Gimirailer’ olarak geçen Kimmer tehlikesi daha büyük bir hal almıştır²⁰⁴. Arğişti, Kimmer akınlarını durdurabilmek için kuzey bölgesine bir sefer düzenlemiş fakat bu seferde Kimmerlere mağlup olmuştur. Kimmerler Urartu topraklarını geçerek batıya yönelmiş ve Frig Devletini yağmalamışlardır.²⁰⁵

Aynı dönemde Asur toprakları da doğudan gelen yeni bir tehlike ile karşı karşıyaydı bu tehlike İskitlerdi²⁰⁶. İskit akınları ile uğraşmak zorunda kalan Asur Devleti Urartu politikalarını gevşetmiş ve batı politikalarına yönelmiştir bu durum Urartu Devletinin işine yaramış ve Urartular yeniden güçlenmeye başlamışlardır. II. Arğiştiden sonra yerine II. Rusa tahta çıkmıştır. Yönetime geldiğinde var olan İskit tehlikesini engellemek için akıllıca bir politika izleyip İskitlerle anlaşma yoluna gitmiş ve onları Asur sınırına yönlendirmiştir. Manna ülkesi halkı ile anlaşılan İskitler Asur Devletini zor durumda bırakmış bu durumdan faydalanan II. Rusa ülkesindeki tarım, bayındırlık ve ekonomik faaliyetlere yoğunlaşmış azalan insan sayısını tamamlamak için çeşitli bölge halklarını getirerek Urartu topraklarına yerleştirmiştir²⁰⁷.

Asur kralı Asarhaddon İskit tehlikesini fark edip onlarla anlaşma yoluna gitmiş kızlarından birini İskit kralı Bartatua ile evlendirmiştir²⁰⁸. Bu gelişme sonucu II. Rusa’nın başarısız olan politikası ve yeni beliren Med tehlikesine karşı Asur kralı Asurbanipal’e elçiler göndermiş ve iyi ilişkiler kurmak istemiştir²⁰⁹.

II. Rusa’nın ölümünden sonra tahta sırasıyla III. Sarduri, IV. Sarduri, Erimena, III. Rusa, IV. Rusa çıkmıştır fakat II. Rusa’dan sonra devlet toparlanamamıştır.

²⁰³Piotrovsky, Vanskoje Carstvo (Urartu), s 125; Erzen, Doğu Anadolu ve Urartular, s. 36; Karageçi, Arpaçay Havzası’nda Tarihi Ve Arkeolojik Araştırmalar, s 104.

²⁰⁴ Melikisvili, Urartskie, s 133; Memiş, İskitler’in Tarihi, 1987, s. 3.

²⁰⁵Tarhan, MÖ XIII. Yüzyılda Uruatri ve Nairi Konfederasyonları İstanbul Üniversitesi Yayınlanmamış Doçentlik Tezi, 1978, s. 102; Belli, Anadolu Uygarlıkları Ansiklopedisi 1, s 172.

²⁰⁶ Tevrat’ta ‘‘Aşkenazlar’’ Asur kaynaklarında ise ‘‘Aşguzailer’’olarak adlandırılırlar: Memiş, Eski çağ Türkiye tarihi, 2017, s. 214.

²⁰⁷Bingöl, En Eski Çağlardan Urartunun Yıkılışına Kadar Kars ve Çevresi,s 139; Memiş, Eski çağ Türkiye tarihi, 2017, s. 215.

²⁰⁸Memiş, İskitler’in Tarihi, 1987, s. 27.

²⁰⁹Erzen, Doğu Anadolu ve Urartular, 1984, s. 39.

Genel olarak ifade etmek gerekirse; Urartu Devleti Doğu Anadolu Bölgesinde Van Gölü Havzası merkez olmak üzere geniş bir alanda yayılım göstermiş bu bölgede iki yüzyıl boyunca hüküm sürerek ekonomik, mimari, sosyal, yazı, dil gibi birden fazla alanda çok büyük katkılar sunmuştur.

Urartu teriminin ilk olarak Asur kaynaklarında geçtiğini görmekteyiz Asurlular, Urartuların o dönemki en büyük rakibidir. Asur yazıtlarında bölge Uruatri ve Nairi adlarıyla geçse de Urartu kralları kendi yazıtlarında Biainili terimini kullanmış ve kendilerini Biainili Kralları olarak tanımlamışlardır. Urartu yayılımı Van Gölü Havzasını merkez alarak olmuş ve belli dönemlerde Urmiye Havzasına, bütün Doğu Anadolu Bölgesine hâkim olmuşlardır. Asurlular; Manalar, Anadolu'da kurulan Geç Hitit Krallıkları gibi devletlerle belli dönemlerde mücadele belli dönemlerde ise ittifak halinde olmuşlardır. Dışarıdan gelen tehlike olarak görülen Kimmerler ve İskitlere karşı da büyük mücadeleler ve politik manevralar yaparak devletin sınırlarını korumayı başarmışlardır.

Urartu krallık sistemi veraset yoluyla babadan oğula geçen bir sistem şeklindeydi Asur yazıtlarından edinilen bilgilerde III. Salmanasar döneminde ilk Urartu kralının adının Areme olduğu görülmekte daha sonra sırasıyla aynı dönemlerde Lutipri ve I. Sarduri adlı kralların Urartu Devletini yönettiği görülmektedir. Kendi adlarına yazıt yazdırma geleneğinin I. Sarduri ile başladığı görülmektedir.

Urartu kralları bir yandan sınırlarını düşmanlara karşı koruyup genişletirken diğer yandan imar faaliyetlerini de geliştirmişlerdir. Asur Devletinin yaptığı büyük yıkımlara rağmen şehirlerini tekrar eski haline getirmeleri Urartu devletinin ne kadar gelişmiş bir medeniyet olduğunun göstergesidir.

Yapılan kaleler, kaya mezarları ve saraylar mimarideki gelişimin büyüklüğünü gösterir özellikle Menua döneminde yapılan Şamran Su Kanalının günümüzde halen kullanılabilir durumda olması kendilerine ait dillerinin olması bu medeniyetin büyüklüğünün diğer göstergeleridir. Çalışma alanımızla ilgili bırakmış oldukları yazıtlar ve eserler bölge tarihinin aydınlatılmasında önemli bir rol oynamaktadır.

2.3 Urartu Sonrası Dönem

Urartuların yıkılışı hakkında araştırmacılar arasında tam bir fikir birliği yoktur fakat bu dönemde ortaya çıkan Medlerin, İskitlerle ittifak kurarak Asur devletine son

vermesi ve Urartulara ait Çavuştepe Kalesinde yapılan kazılarda elde edilen İskit eserleri Urartuların İskitler ve Medler tarafından yıkıldığı önerisini güçlendirmektedir²¹⁰.

Bu büyük ve güçlü devletin yıkılışı sonrası bir kısım yerli etnik grupların Van Gölü havzasında küçük oluşumlar halinde varlıklarını sürdürdüğü görülmektedir. Bu etnik gruplar hakkında bugüne kadar yapılan araştırmalar çerçevesinde elde edilen verilerin azlığı nedeniyle detaylı bilgilere ulaşmada güçlük yaşanmaktadır en bilinenleri Alarodlar, Khaldailer, Kardukhiler, Armenler, Taokhlar, Khalybler ve Matienlerdir.

²¹⁰Bingöl, En Eski Çağlardan Urartunun Yıkılışına Kadar Kars ve Çevresi. , s. 188.

III. BÖLÜM

ARAŞTIRILAN MERKEZLER

3.1 Kaletepe Kalesi

Digor ilçesine 13 km. mesafede bulunan Kocaköy'ün 3 km. kuzeybatısında yer alan 1870 m. rakımlı Kaletepe olarak adlandırılan mevki de bulunan kale yaklaşık olarak 2 hektarlık bir alan üzerine yerleştirilmiştir. Doğu-batı doğrultusunda uzunluğu 100 m. kuzey-güney uzunluğu ise 120-130 m. arasında değişen dikdörtgen yapılı bir görünüm sergilemektedir (Çizim 1). Yükseltisi çevresine göre fazla olan bir tepeye konuşlandırılan kale güney kısmında uzanan ovalık alanda bulunan tarım arazileri ile batı kısmındaki vadiye hâkim bir konumdadır. Kalenin batı kesiminden tarihi bir yol uzanmakta kalenin bu yola doğru güneybatı ucunun bir çıkıntı oluşturularak alana daha hâkim bir konuma getirilmek istendiği varsayılmaktadır.

Kalenin giriş kısımlarına bakılacak olunursa güney-kuzey ve doğu kısımlarından üç adet girişin varlığı görülebilmektedir. Batı kesimde bulunan derin vadi dolayısıyla doğal sur görünümlü sarp bir alan olduğu için bu bölümde giriş bulunmamaktadır. Doğu ve kuzey giriş noktaları daha küçük görünümde bulunduğu için ana girişin güney kısımda bulunan 3 m. genişliğindeki giriş kapısı olduğu varsayılmaktadır (Çizim 1). Güney kısımdan giriş sağlandığında kalenin bölümlerden oluştuğu görülmekte ve tespit edilebilen 8 bölüm olduğu görülmektedir (Çizim 1). İç bölümler oldukça tahrip edilip yapı malzemeleri yöre halkı tarafından kullanılmak üzere götürüldüğü görülmüştür. Binek hayvanların sulanması ve beslenmesi için kullanıldığı düşünülen bir kenarı delikli içleri geniş tahrip edilmiş taşların varlığı gözlemlenmektedir.

Kale duvarları ve surlarının kısmen ayakta kaldığı görülmekte iç bölümler arası geçişlerde zeminin bazı noktalarında sal taşlar görülmektedir. Surların ve duvarların kuru duvar tekniği ile yapıldığı, dış sur kalınlığının 90-100 cm. aralığında değiştiği görülmektedir. Özellikle güney kısımda surların daha kalın olduğu bazı noktalarda iki sıra şeklinde örüldüğü görülmüştür. İç bölümdeki alanların dış etkenler nedeniyle dolduğu duvar yüksekliklerinin ölçülebilen kısımlarının 1m den kısa olduğu ölçülmüştür.

Dış surlar güney kesimde 1,40 cm (Çizim 2). olarak en yüksek sur bölümü olarak ölçülmüştür. Çoğu bölümü tahrip edilen kale de Kalkolitik Çağ ve Geç Demir Çağı yanı sıra Orta Çağa tarihlendirilebilen keramik parçaları ele geçirilmiştir. (Çizim 3), (Fotoğraf: 1-3).

3.2 Kaletepe Mezarlık Alanı ve Mağaralar

Kaletepe kalesinin 500 m. güneyi ve güneydoğusu olmak üzere iki ayrı bölümde görülen mezarlık alanda kaçak kazılar neticesinde çok büyük tahribatlar olduğu görülmektedir. Yapılan bu kaçak kazılar neticesinde alanın büyüklüğü tam olarak tespit edilecek durumda olmadığından ortalama 0,5 hektar olarak değerlendirilmektedir.

Alanda 5 adet mezar yapısı tespit edilecek durumda olup yapılan kaçak kazılar sonucu çapları tam olarak ölçülememektedir ölçülebilen mezarların çapları en küçüğü 2x3 en büyüğünün ise 4x5 metre arasında değiştiği ve dikdörtgen bir yapı oluşturdukları görülmektedir. Mezarlık alan çevresinde 3 adet mağaranın varlığı görülmektedir mağaralarda kaçak kazı çalışmaları mevcut olup bütünlükleri bozulmuştur giriş kısımları ortalama 1,5 m. yükseklikte olup genişlikleri 5 ila 1,5 m. arasında değişmektedir giriş kısımları güney yönlüdür.(Fotoğraf: 4-7).

3.3 Damlıca Yerleşim Alanı ve Mağaraları

Digor ilçesi Kocaköy'ün 3 km. batısında derin vadi alanında 1700 m. yükseklikte bulunan 14 hektarlık bir alanı kaplayan yerleşim yerinde kuru duvar tekniğiyle yapılmış alanların varlığı görülmektedir kuruyan vadi yatağı geniş bir alanda yerleşime açılmış olup bu merkezde yapılmış olan çok sayıda kaçak kazının varlığı görülmektedir. Alanda elde edilen keramikler Kalkolitik ve Geç Demir Çağı yerel yapım yanında genelde Orta Çağ özelliği göstermektedir. (Çizim 3), (Fotoğraf: 8-15).

Yerleşim alanında su ihtiyacını gidermek için vadi üzerinden çok cılız şekilde akan su kaynağının altına üst kenarları oyulmuş 120x80 cm. çapında 60 cm. derinliğinde büyük bir su toplama taşı bulunmaktadır kaçak kazılar nedeniyle taş bulunduğu kaynağın önünden kaldırılıp ters çevrilmiş bir halde durmaktadır (Fotoğraf: 10). Bölge adını bu kaynaktan alarak yöre halkı tarafından Damlıca olarak

adlandırılmaktadır. Yerleşim alanında ayrıca yiyeceklerin saklanması için yapılan bir buzhaneye bulunmaktadır giriş kısmı yaklaşık olarak 160 cm. yüksekliğinde olan yapının yapılan kaçak kazılar sonucunda çökmüş olduğu görülmekte yöre halkının buzhaneyi uzun süre yiyeceklerini saklamak için kullandığı belirtilmektedir (Fotoğraf: 11).

Damlıca bölgesinde Orta Çağa tarihlendirebileceğimiz tespit edilen 10 adet mağara bulunmaktadır. Ani ören yerinde yer alan Bostan Deresi mağaralarına benzer yapıda olan mağaraların kullanım amacı hakkında detaylı araştırmalara ihtiyaç duyulacaktır. Yumuşak tuf yapılı alana oyulmuş olan mağaraların ulaşılabilen kısımlarında herhangi bir yazı ve işarete rastlanılmamıştır ancak bazı duvarlara oyulmuş nişler bulunmaktadır. Yapılan kaçak kazılar ve doğal olaylar sonucunda mağaraların çoğunda tahribat meydana gelmiştir. Yer yer yüksekliği 4-5 metreden fazla olan bölümlerin varlığı ve mağara içlerine inilecek teknik malzeme eksikliği nedeniyle detaylı inceleme yapılamamış olup alanın yer altı şehri görünümünde olduğu tespit edilmiştir. Mağara çevresinde Orta Çağa ait keramikler ele geçirilmiştir (Çizim 3), (Fotoğraf: 12-15).

3.4 Başköy Kalesi

Digor ilçe merkezine 18 km. mesafede bulunan Başköy sınırları içerisinde yer alan köy merkezinin 1.3 km. kuzeyinde 1776 rakımlı Salıtepe olarak adlandırılan bölgede bulunmaktadır. Kale yaklaşık olarak yarım hektarlık bir alan üzerine kurulmuş olup doğu-batı doğrultusundaki uzunlukları 60-65 metre arasında, kuzey-güney doğrultusunda 75 metre uzunluk ölçülmüştür kalenin güney uç suru güneye doğru uzatılmış şekilde bulunmakta genel olarak dikdörtgen bir görünüm sergilemektedir (Çizim 4), (Fotoğraf: 16-18)

Çevresine göre hâkim üç tepenin en doğusunda yer alan kale güneyi ve kuzeyinde uzanan verimli ovalık alanların tamamını görüş alanı içerisine almaktadır. Kalenin kuzeydoğu ve güney kısımlarında iki ayrı girişi olduğu saptanmıştır güney girişi oldukça tahrip olmuş bir durumda bulunmaktadır kuzey girişinin 3,50 m. genişliğinde olduğu saptanmıştır (Çizim 4). Giriş kısmının hemen yanında 3 m. yüksekliği bulunan bir mağara tespit edilmiş yapılan araştırmada mağarada kaçak

kazıların yapıldığı görülmüştür (Fotoğraf: 19). Kaçak kazılarla oldukça genişletilen mağaranın giriş bölümü uzunluğu tam olarak tespit edilememektedir.

Giriş kapısından kale içine girildiğinde altı ayrı bölümden oluşan bir yapının varlığı göze çarpmakta ve bölümlerde yapılan kazılarla yapı bütünlüğünün bozulduğu görülmektedir. Oldukça korunaklı bir alanda bulunan kalenin dış surlarının bazı bölümleri tahribata rağmen 80 cm'yi bulan yüksekliklerde ölçülmüştür iç bölüm duvarları 55-60 cm yüksekliğinde ve kuru duvar tekniğiyle örülmüştür(Çizim 5). Güneye doğru uzatılan bölümün iki sıra halinde örüldüğü saptanmıştır. Kalede Demir Çağına ait çok sayıda yerel üretim keramikler ele geçirilmiştir (Çizim 6), (Fotoğraf: 20).

3.5 Gündoğdu Bölgesi Kale

Digor ilçe merkezine 16 km. uzaklıktaki Başköy yol ayrımının 1,1 km. güneybatısında Çatak-Başköy sınırları arasında 1590 m. rakımlı bir tepe üzerinde bulunan kale oldukça tahrip edilmiş bir durumda bulunmaktadır. Kuzey-güney yönünde ölçülebilen duvar uzunluğu 25 m. doğu-batı uzunluğu ise 20 m. uzunluğunda ölçülmüştür (Çizim 7) yöre halkından edinilen bilgilere göre kalenin sur duvarları yapı malzemesi olarak kullanmak üzere taşınmıştır kalenin tam uzunluğu bu nedenle tespit edilememektedir.

Çevresinde uzanan tarım alanlarına hâkim bir konumda bulunmakta sur duvarları yer yer 70-80 cm. boyutlarına ulaşmaktadır (Çizim 8). Duvarların kuru duvar tekniği ve andezit bazalt tipi taşlarla iki sıra olarak örüldüğü, kikloptik tekniklerle işlendiği görülmekte tespit edilen diğer kalelere göre daha küçük bir yapıda olduğu göze çarpmaktadır. Kale girişi tam olarak tespit edilemeyecek durumda olsa da köylülerden alınan bilgilere göre doğu ve güneyden olmak üzere iki ayrı girişin olduğu bilgisi edinilmiştir. Kalede tespit edilebilen üç ayrı bölüm bulunmaktadır (Fotoğraf: 21-22).

3.6 Gündoğdu Bölgesi Yerleşim ve Mezarlık Alanı

Tespit edilen kalenin 200 m. batısında bulunan yaklaşık üç hektarlık bir alanı kaplayan yerleşim alanında çok sayıda mimari yapı görülmekte alan çevresinde açılan tarım alanları nedeniyle büyüklüğü tam tespit edilememektedir. Alanın

yükseltisinin 1550 m. olduğu tespit edilmiştir yöre halkından edinilen bilgilere göre tarım alanlarını da içine alan büyük bir yerleşim görünümü vermektedir (Fotoğraf: 23-24).

Yerleşim alanının yaklaşık 100 m. batısında bulunan mezarlık alanında altı adet tespit edilen dikdörtgen yapılı mezar bulunmaktadır. Alanda büyük bir tahribat ve kaçak kazı izleri mevcuttur mezarların boyutları 1,50-1,70 m. genişliğinde 3-3,50 m. uzunluğunda değişmektedir (Fotoğraf: 25-26). Bölgede Urartu Dönemine ait olduğu düşünülen Orta Demir Çağı keramiği, Kalkolitik ve Demir Çağına ait çok sayıda keramik verisine rastlanılmıştır (Çizim 9), (Fotoğraf: 31).

3.7 Gündoğdu Köprüsü

Tespit edilen kalenin 100 m. kuzeyinde bulunan alanda ki en belirgin ve en az tahrip edilmiş yapı olarak karşımıza çıkan 50 m. uzunluğunda 3 m. genişliğinde köprü derin ve kurumuş vadi yatağı üzerinde bulunmaktadır. Duvarları alt kısımlarda 3 m'yi aşan yapının sağ ve solu taş sıraları ile örülü halde kuru duvar tekniğiyle ve kikloptik bir biçimde kuzey-güney yönlü inşa edildiği görülmektedir. Yapının zemini toprakla kapalı olmasına karşın bazı bölümlerindeki sal taşlar göze çarpmaktadır vadi yatağının tam orta kısmında bulunan bölgenin doğal nedenler ile çöktüğü tahmin edilmektedir. Üst bölümün parçaları dere yatağı boyunca vadi içinde görülebilmektedir köprünün devamını oluşturan tarihi yolun açılan tarım alanları nedeniyle tespit edilmesi mümkün görülmemektedir (Fotoğraf: 27-30).

3.8 Sorguçkavaklı Su Bendi

Digor ilçe merkezine 26 km. uzaklıkta bulunan Sorguçkavaklı köyünün 1 km. kuzeydoğusunda bulunan derin vadi içinde yer alan yapının genişliğinin 1-1,5 m. arasında değiştiği yüksekliğinin en derin noktada 2,40 m. olduğu uzunluğunun ise 16 m. olduğu tespit edilmiştir. Tam bir köprü görüntüsü vermemesi ve üzerinde bulunan vadinin çıkış noktalarının sarp olduğu, devamında bir yol belirtisi görülmemesi nedeniyle etrafında bulunan tarım alanlarını sulama amacıyla su bendi olarak inşa edildiği tahmin edilmektedir. Köylülerden edinilen bilgilerde yapının etrafında büyük bir yerleşim alanı olduğu fakat açılan tarım alanları nedeniyle bu yerleşimin tespit

edilemediği ve herhangi bir keramik verisine ulaşamadığı için araştırmamızda yer verilmemiştir (Fotoğraf: 32-33).

3.9 Çatak Höyük ve Mezarlık alanı

İlçe merkezine 23 km. uzaklıktaki Çatak köyünün 600 m. kuzeydoğusunda bulunan 1350 m. yüksekliğe sahip tepe üzerinde ve çevresinde bulunan yerleşim alanı birden fazla bölümden oluşan yapılarıyla yaklaşık 2 hektarlık bir yayılım alanı göstermektedir (Fotoğraf: 34-36). Yerleşim alanının doğusunda büyük bir mezarlık alanı bulunmaktadır 2 adet 5x6 metre uzunluğunda etrafı taşlarla çevrilmiş büyük alan dışında tespit edilebilen 8 adet mezar daha bulunmakta boyutları ise tahribattan dolayı tam olarak ölçülememektedir. Alanın genişliği göz önüne alındığında oldukça büyük bir mezarlık alanı olduğu anlaşılmaktadır (Fotoğraf: 37-38). Yapılan incelemede alanda çok sayıda kaçak kazı izine rastlanmıştır ve büyük tahribata uğradığı görülmüştür. Bölgede elde edilen keramik verilerine bakıldığında Kalkolitik Çağ, Erken Tunç Çağı ve Demir Çağına ait keramiklere ulaşılmıştır (Çizim 10). (Fotoğraf: 39).

3.10 Çatak-Karabağ Yerleşim Alanı

Digor ilçesine 24 km. mesafede bulunan Çatak-Karabağ köyleri sınırı arasında derin bir vadinin ikiye böldüğü yerleşim alanı yaklaşık 10 hektarlık bir alan üzerinde bulunmaktadır. İlk bakışta ayrı iki yerleşim alanı gibi görülse de yaptığımız inceleme ve yöre halkından alınan bilgilere göre tek bir yerleşim alanı olarak görülmektedir. Alanda çok sayıda farklı kalıntı izleri mevcut olup kaçak kazı izleri de görülmektedir alanın yükseltisi 1350 metre olup Digor Çayı'nın geçiş güzergâhı üzerinde bulunmaktadır (Fotoğraf: 40-43). Bölgede elde edilen keramikler Erken Tunç Çağı yerel üretim ve Demir Çağı yerel üretim olmak üzere tespit edilmiştir (Çizim 11). (Fotoğraf: 44).

3.11 Karabağ Kalesi

Digor ilçe merkezine 24 km. mesafede bulunan Karabağ köyünün 2 km. güneydoğusunda Digor Çayı'nın menderes çizdiği bölümün uç kısmında hâkim bir tepenin üzerinde bulunan kale diğer araştırma alanları göz önüne alındığında 225 m²

alanı ile küçük bir yapı özelliği taşımaktadır. Bu nedenle uç kale veya karakol diyebileceğimiz bir oluşuma sahiptir. Tespit edilebilen tek girişi 2 m. genişliğinde ve güneydoğu ucunda bulunmaktadır (Çizim 12).

Sur duvarları 80 cm. olarak ölçülebilen yapının dört bölümden oluştuğu görülebilmektedir (Çizim 13). Kuru duvar tekniğiyle kikloptik bir yapıyla oluşturulan duvarların alt kısımdan Doğuya doğru uzanan yol boyunca yer yer devam ettiği ve bu bölümlerin 2-3 km. mesafede uzandığı görülmektedir. Kalenin kuzeydoğusunda var olan bir yerleşim alanını koruma amaçlı yapıldığı tahmin edilmektedir (Fotoğraf: 45-46).

3.12 Karabağ Yerleşim Alanı

Karabağ Kalesinin kuzeydoğusunda 2000 m² alanda doğu-batı yönlü olarak uzanan bir yerleşim alanının varlığı tespit edilmiştir. Alanda çok sayıda mimari kalıntısı ve bölümlere rastlanılmıştır. Alan Askeri bölge olduğu için diğer yerleşim alanlarına göre kaçak kazıların nispeten daha az olduğu ve tahribatın doğal nedenlerle meydana geldiği görülmektedir yer yer kalıntıların duvar boylarının 70-80 cm'ye ulaştığı tespit edilmiştir (Fotoğraf: 47-48). Alanda elde edilen keramikler Erken Tunç Çağı yerel üretim ve Erken Demir Çağı yerel üretim olarak sınıflandırılmıştır (Fotoğraf: 49).

3.13 Bacalı Yerleşim Alanı I.

Digor ilçe merkezine 13 km. mesafede bulunan Bacalı Köyü'nün 1 km. güneyinde yer alan yaklaşık 20 hektarlık bir alan üzerinde tespit edilen yer yer kesintilere uğrayıp devam eden yerleşim alanında iş makineleri ile yapılan kaçak kazılar nedeniyle çok büyük tahribat meydana gelip alanın büyüklüğü konusunda net bir tespit yapılamamaktadır. Yerleşim alanında çok sayıda yapının varlığı göze çarpmaktadır (Fotoğraf: 50-51).

3.14 Bacalı Mezarlık Alanı ve Yerleşim Alanı II.

Bacalı Köyünün 7 km. kuzeydoğusunda yer alan mezarlık alanında 1.5x3 m. boyutlarında 5 adet mezar yapısı tespit edilmiş olup mezarlık alanın 200 m. güneydoğusunda ise yaklaşık yarım hektarlık bir alana kurulu yerleşim alanı bulunmaktadır. Alan askeri yasak bölge içinde yer alması dolayısıyla görüntü

almamıza izin verilmemiştir. Alanda çok sayıda mimari kalıntı bulunmakta ve bu yapıların duvar kalıntıları 60-70 cm arasında değişmektedir (Fotoğraf: 52-53).

3.15 Bacalı Yerleşim Alanı III.

Bacalı Köyünün 6 km. Doğusunda yer alan 2 hektarlık kısmı tespit edilebilen yerleşim yeri birden fazla yapı kalıntısının görülebildiği ve duvarların yer yer 70 cm. olarak ölçüldüğü bir yerleşim alanıdır (Fotoğraf: 54-55). Alan içinde tuf malzemedan meydana gelmiş 3x2 m. giriş ölçülerine sahip bir adet mağarada bulunmakta (Fotoğraf: 56). Yapılan kaçak kazılar neticesinde giriş kısmında sonraki bölüm toprakla dolmuş halde bulunmaktadır. Bacalı Köyünde yer alan yerleşim alanlarında elde edilen keramik verileri Erken Tunç Çağı yerel üretim olarak tespit edilmiştir (Fotoğraf: 57).

SONUÇ

Araştırma sahası olarak seçtiğimiz Kars ili Digor ilçesinin ilk çağlardan beri yerleşim yeri olarak kullanıldığı görülmektedir. Doğu Anadolu Bölgesinin genelinde görülen karasal iklimin etkisiyle günümüzde yerleşmeye uygunluğu zor şartlar içerse de bulunduğu konum alanı sürekli bir yerleşmeye açık tutmuştur. Özellikle tarihi yolların geçiş güzergâhı üzerinde bulunan ilçe konumu ilk çağ uygarlıkları için büyük bir önem arz etmiş ve sürekli hâkimiyet mücadelelerine sahne olmuştur.

Araştırma sahamızı daha önce yapılan çalışmayı genişletmek yapılacak olan yeni çalışmalara katkı sunmak amacıyla titizlikle inceleyerek alana katkı sağlamak üzere yeni merkezler ve veriler ele geçirerek sunmaya çalıştık. Coğrafik olarak Kuzey ve Güney bölgelerini ayrı ele alarak özellikle ovalık ve düzlük alanların yoğun olduğu su kaynakları bakımından yeterli seviyede olan Güney bölgede çalışmalarımızı yoğunlaştırdık elde ettiğimiz keramik verileri ve tespit edilen merkezler bölgenin yoğun bir yerleşime maruz kaldığını kanıtlamıştır.

Bölge hâkimiyeti için yapılan mücadeleleri Urartu Devleti üzerine yazılı kaynaklardan ve bölge üzerine yapılmış çalışmalardan yararlanarak sunmaya çalıştık yerel krallıklar dışında İskit-Kimmer gibi göçebe kavimlerin bölge hâkimiyeti için mücadele verdikleri görülmektedir. Urartu Kralları tarafından günümüze kadar ulaşmış olan yazıtlarda bölgenin önemine değinilmiş ve çalışmalarımıza ışık tutmuştur.

Yöre halkından aldığımız destekle yaptığımız incelemede çok sayıda kale, yerleşim, mezarlık alanı dışında mağaralar tespit edilmiştir bu yerleşim alanlarında elde edilen veriler sayesinde bölgenin tarihi hakkında yeni çıkarımlar oluşturulacağına inancımız tamdır. Bölgede yapılan kaçak kazılar inceleme alanlarına büyük zararlar vermiş ve yapılacak çalışmayı olumsuz yönde etkilemiştir.

Bölgede yaşanan olumsuz durumların sonu ermesiyle birlikte yapılan çalışmaların önü açılmış ve çok sayıda yeni merkez tespit edilmiştir. Yapılmak istenecek yeni çalışmalarla tespit edilecek yeni merkezlerin ve bilgilerin ortaya çıkarılacağına olan inancımız yapmış olduğumuz çalışma sonrasında daha da güçlenmiştir.

KAYNAKÇA

(2021). <https://www.tuik.gov.tr/>.

Adontz, N. (1946). *Histoire d'Arménie. Les origines du Xe siècle au VIe (Av. J. C.)*. Paris.

Akçay, N. (2019). Anadolu'da Roma İdari Düzenlemeleri Çerçevesinde Isauria Bölgesi. *Yüksek Lisans Tezi*. Karaman, Türkiye: Karamanoğlu Mehmetbey Üniversitesi.

Akurgal, E. (1995). *Anadolu Uygarlıkları*. İzmir: Net Yayınları.

Akurgal, E. (1995). *Hatti ve Hitit Uygarlıkları*. İstanbul: TÜKELMAT & Yaşar Eğitim ve Kültür Vakfı.

Akurgal, E. (1998). *Anadolu Kültür Tarihi*. Ankara: TÜBİTAK.

Alp, S. (2000). *Hitit Çağında Anadolu. Çivi Yazılı ve Hiyeroglif Yazılı Kaynaklar*. İstanbul: TÜBİTAK Popüler Bilim Kitapları.

Alpman, A. (1981). Hurriler. *A.D.T.C.F. Tarih Araştırma Dergisi*, 14(25), Ankara.

Atalay, İ., & Mortan Kenan. (2003). *Türkiye Bölgeler Coğrafyası*. İstanbul: İnkılâp Yayınevi.

Baş, A. (2018). Urartu Krallığının Doğu Politikası Nedenler ve Sonuçlar. *Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 1(39), 9-34.

Baştürk, M. B. (2012). *Filolojik Veriler Işığında İncelenmesi. (Yayımlanmamış Doktora Tezi)*. İzmir: Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Başığit, L., & Uçar, G. (2019). Kars İli Arazileri ve Toprak Özelliklerinin Coğrafi Bilgi Sistemleri ile Değerlendirilmesi. *Kafkas Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü Dergisi*, 12(1), 15-27.

Beckman, G. (1999). *Hittite Diplomatic Texts*. Atlanta: Society of Biblical Literature.

Belli, O. (1982). *Anadolu Uygarlıkları Ansiklopedisi 1*. İstanbul: Görsel Yayınevi.

Belli, O. (1982). *Anzaf Kaleleri ve Urartu Tanrıları*. İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları.

- Belli, O. (tarih yok). Aşağı ve Yukarı Anzaf Urartu Kaleleri Kazısı 1991–1992. *Arkeoloji ve Sanat Dergisi*(58), 1-32.
- Belli, O., & Ceylan, A. (2002). Kuzeydoğu Anadolu'da Bir Tunç Çağı ve Urartu Kalesi. *Türkiye Bilimler Akademisi Arkeoloji Dergisi*, 121-145.
- Bingöl, A. (2003). En Eski Çağlardan Urartunun Yıkılışına Kadar Kars ve Çevresi. . *Yayımlanmamış Doktora Tezi*. Erzurum: Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Bingöl, A. (2011). Kars ve Çevresinde Demir Çağı Yerleşmeleri. *Kafkas Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*(8), 20-40.
- Bingöl, A. (2016). Kars ve Çevresinde Karaz Yerleşmeleri. *Kafkas Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, sayı 18, Kars.
- Bittel, K. (1945). *Ön Asya Tarih Öncesi Çağları: Mısır, Filistin, Suriye*. (H. Çambel, Çev.) İstanbul: İbrahim Horoz Basımevi.
- Ceylan, A. (1994). *Eski Anadolu'da Devletlerarası İlişkiler, Antlaşmalar (II. ve I.)*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi). Erzurum: Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Ceylan, A. (2002). Yazılıtaş-Horasan. *Çağlayan Aras*, 1(1), 14-15.
- Ceylan, A. (2005). “The Erzincan, Erzurum and Kars Region in the Iron Age”. *Anatolian Iron Ages V*, 21-29.
- Ceylan, A. (2017). Yeni Bulgular Işığında Kuzeydoğu Anadolu'da Diauehi Krallığı ve Urartular. *Kafkas Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 517-568.
- Chahin, M. (2001). *The Kingdom of Armenia*. New York: Routledge Curzon Press.
- Childe, G. (1996). *Kendini Yaratan İnsan*. İstanbul: Varlık Yayınları.
- Childe, V. G. (1971). *Doğunun Prehistoryası*. Ankara: Türk Tarih Kurumu.
- Childe, V. G. (2009). *Tarihte Neler Oldu*. (A. Ş.-M. Tunçay, Çev.) İstanbul: Kırmızı Yayınları.
- ÇED ve Çevre İzinleri Şube Müdürlüğü. (2019). *KARS İLİ 2019 YILI ÇEVRE DURUM RAPORU*. Kars: Türkiye Cumhuriyeti Kars Valiliği Çevre Şehircilik İl Müdürlüğü.

- Çiğdem, S. (1996). Eski Anadolu İnsanın Geçim Kaynakları Ve Yaşama Biçimleri. *Atatürk Üniversitesi Yayınlanmış Doktora Tezi*.
- Çilingiroğlu, A. (1994). *URARTU TARİHİ*. İzmir: Ege Üniversitesi Yay.
- Çolak, A., & Aygün, H. (2011). Sarıkamış (Kars) Civarı Obsidiyenleri. *Maden Etüt Ve Arama Dairesi Başkanlığı*, S. 1-26.
- Demir, M. (2013). *Kars Kent Coğrafyası*. Erzurum: Doktora Tezi.
- Diakonoff, I. M., & Kashkai, S. (1981). *Geographical Names According to Urartian Texts*. Wiesbaden: L. Reichert.
- Dinçol, A. (1982). *Geç Hititler*. İstanbul: Anadolu Uygarlıkları Ansiklopedisi (I).
- Dinçol, A. M., & Dinçol, B. (1992). Die Urartaische Inschrift aus Hanak (Kars). *Festschrift Sedat Alp*, 109-117.
- Diakonov, I. M. (1951). Assiro-Vavilonskie Istochniki po Istorii Urartu. *VDI II*, 257-356.
- Dzharparidze, O. (1964). The Culture Of Early Agricultural Tribes In The Territory Of Georgia. *VII. Congress Of Antropological And Ethnological Scienses*, 4-9.
- Erinç, S. (1953). *Doğu Anadolu Coğrafyası*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Yayınları.
- Erol, O. (1989). *Türkiye Jeomorfolojisi*. (D. Ateş, Dü.) Ankara: Mizanpaj-Tasarım Doğu Ateş.
- Erzen, A. (1984). *Doğu Anadolu ve Urartular*. Ankara: T.T.K Basımevi.
- Erzen, A. (1992). *Doğu Anadolu ve Urartular*. Ankara : Türk Tarih Kurumu.
- Erzen, A. (1992). *Doğu Anadolu ve Urartular*. Ankara: Türk Tarih Kurumu.
- Esin, U. (1979). *İlk üretimciliğe geçiş evresinde: Anadolu ve Güneydoğu Avrupa (G.Ö 10500-700 yılları arası) :1 Doğal Çevre Sorunu*. İstanbul: İstanbul Üni.Edb.Fak.Yayını.
- Frangipane, M. (2003). Doğu Anadolu Son Kalkolitik Çağ. *ARKEOATLAS*, 10-41.
- French, D. H. (1962). Can Hasan Karaman 1961. *TAD 11/2*, 36-37.
- French, D. H. (1964). Can Hasan Karaman 1962. *TAD 12/1*, 21-22.

- French, D. H. (1965). Can Hasan Karaman 1963 And 1964. *TAD* 13/2, 27-31.
- French, D. H. (1967). Excavations At Can Hasan Sixth Preliminary Report 1966. *AS* 17, 125-147.
- Garstang, J., & O. R. Gurney . (1959). *The geography of the Hittite Empire*. London: British Institute of Archaeology at Ankara.
- Giddens, A. (2000). *Siyaset Sosyolojisi ve Toplumsal Teori, çev. Tuncay Birkan*. İstanbul: Ayrıntı Yayınları.
- GoogleEarth.(2021).
<https://earth.google.com/web/search/Digor,+Merkez,+Digor%2fKars/@40.36984023,43.42739741,1652.719333a,7913.93901273d,35y,139.08035979h,45.02480975t,0r/data=CoQBGloSVAolMHg0MDZhMzcwNzViZGRlMWU5OjB4N2QxOThlNmI3MmY3YmIxZRn4ZGq3AjBEQCGBXOLIA7VFQCoZRGlnb3IsIE1> adresinden alındı
- Grayson, A. K. (1975). *Assyrian Royal Inscriptions* . Wiesbaden: Otto Harrassowitz.
- Grayson, A. K. (1987). *Assyrian Rulers of the Third and Second Millennia BC (to 1115 BC)*. Toronto: University of Toronto Press.
- Harmankaya, S., & Tanındı, O. (1996). *Türkiye Paleolitik Araştırmaları Üzerine Bir Değerlendirme TAY Paleolitik-Epipaleolitik*. İstanbul: Ege Yayınları.
- Harmankaya, S., Tanındı, O., & Özbaşaran, M. (1998). *Türkiye Arkeolojik Yerleşmeleri (Tay) 3. Klasör (Kalkolitik)*. İstanbul: Ege Yayınları.
- Hrozný, B. (1951). *Ancient History of Western Asia, India and Crete*. Praq: Artia.
- <http://www.digor.gov.tr/>. (2021).
- <https://www.tarimorman.gov.tr/DKMP/Belgeler/Korunan%20Alanlar%20Listesi/3-%20sulak%20alanlar.pdf>. (tarih yok).
- Işıklı, M. (2007). A Collection Of Kura-Arexes Pottery From Kars Museum. *Armenian Journal Of Near-Eastern Studies II*, 43-51.
- Karageçi, M. (2015). Arpaçay Havzası'nda Tarihi Ve Arkeolojik Araştırmalar. *Doktora Tezi*. Kars: Kafkas Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

- Kaspar, E., & Kaspar, H. D. (1986). *Urartu. Ein Weltreich der Antike. Ein Reisehandbuch*. Hausen: Korient-Verlag Elke Kasper.
- Keskin, M. (1998). Erzurum - Kars Platosu'nun Çarpışma Kökenli Volkanizmasının Volcano Stratigrafisi ve Yeni Kar Yaş Bulguları Işığında Evrimi. *MTA Dergisi*(120), s. 135-157.
- Kınal, F. (1991). *Eski Anadolu Tarihi*. Ankara: Türk Tarih Kurumu.
- konakçı, E. (2006). Yüksek Lisans Tezi. *Urartu Krallığında Toplu Nüfus Aktarımları ve Bu Uygulamanın Urartu Kültürüne Etkileri*. İzmir.
- Koşay, H. Z. (1984). *Erzurum ve Çevresinin Dip Tarihi*. Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü.
- Koşay, H. Z., & Turfan, K. (1959). Erzurum- Karaz Kazısı Raporu. *BELLETEN TTK sayı. 91/cilt XXIII*, 349-413.
- Kökten, İ. (1943). Doğu Anadolu Kars Bölgesinin Tarih Öncesi Araştırmalarına Dair İlk Not. *DTCFD 1/2*, 167-188.
- Kökten, İ. K. (1943). Kars'ın Tarih Öncesi Hakkında İlk Kısa Rapor. *Belleten VII*, 601-613.
- Kökten, İ. K. (1944). Orta Doğu ve Kuzey Anadolu'da Yapılan Tarih Öncesi Araştırmalar. *Belleten VIII*, 659-681.
- Kökten, İ. K. (1947). 1945 Yılında Türk Tarih Kurumu Adına Yapılan Tarih Öncesi Araştırmaları. *Belleten 11/43*, 431-472.
- Kökten, İ. K. (1952). Anadolu'da Prehistorik Yerleşme Yerlerinin Dağılışı Üzerine Bir Araştırma. *DTCFD X/3-4*, 189-203.
- Kökten, İ. K. (1953). 1952 yılında yaptığım tarih öncesi araştırmalar hakkında. *DTCFD 11/2-4*, 177-209.
- Kökten, İ. K. (1975). Kars Çevresinde Dip Tarih Araştırmaları Ve Yazılı Kaya Resimleri. *Atatürk Konferansları V*, 95-105.
- Köroğlu, K. (2011). *Urartu Krallıklar ve Aşiretler*. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- Krupnov, F. (1964). The Most Archaic Culture of The Caucasus And The Caucasian Community. *Soviet Anthropology And Archaeology III*, 31-42.

- Ksenophon. (2014). (Çeviri; İpek Saydam), *Anabasis On Binlerin Dönüşü*. İstanbul: Parola Yayınları.
- Kuhrt, A. (2009). *Eski Çağ'da Yakınoğu (M.Ö. 3000-330)*. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- Kuvaç, R. (2017). Urartu Krallığı'nın İlk Devlet Yatırımı Sardurburç Yapısı Işığında Urartu Taş Ocakçılığına İlişkin Gözlemler. *Anadolu Araştırmaları Dergisi*, 20, 115-134.
- Lang, D. M. (1970). *Armenia: Cradle Of Civilization*. London: Allen And Unwin.
- Lehmann, F. F., & Haupt. (1926). *Armenian Einst und Jetzt II/1*. Leipzig.
- Lloyd, S. (1967). *Early Highland Peoples Of Anatolia*. London: Thames And Hudson.
- Luckenbill, D. D. (1926). *Ancient Records Of Assyria And Babylonia*. Chicago: The University Of Chicago Press.
- Luckenbill, D. D. (1968). *Ancient Records of Assyria and Babylonia*. New York: Greenwood Press.
- Melikisvili, G. (1960). *Urartskie*. Moskova: Klioobraznyne Nadpisi.
- Mellart, J. (1958). The And The Early Bronze Age İn Anatolia And Aegean. *AJA* 62, 9-33.
- Mellart, J. (1959). Excavations At Hacılar First Preliminary Report. *AS* 9, 51-65.
- Mellart, J. (1960). Excavations At Hacılar First Preliminary Report 1959. *AS* 10, 83-104.
- Mellart, J. (1971). Anatolia 400-2300 B.C. *CAH* I/2, 363-406.
- Mellink, M. J. (1968). Archaeology İn Asia Minör. *AJA* 72, 125-147.
- Mellink, M. J. (1971). Archeology İn Asia Minör. *AJA* (72), 101-125.
- Memiş, E. (1987). Hitit Siyasi Tarihinde Taht Mücadelesi. *Selçuk Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi* I, 114.
- Memiş, E. (1987). *İskitler'in Tarihi*. Konya: Selçuk Üniversitesi Yayınları.
- Memiş, E. (1989). *Eski Çağ Türkiye Tarihi*. Konya.

- Memiş, E. (2017). *Eski çağ Türkiye tarihi*. Bursa: Ekin Basım Yayın Dağıtım.
- Memiş, E. (2017). *Eskiçağ Türkiye Tarihi*. Bursa: Ekin Basım Yayın Dağıtım.
- Meyer, L. D. (1982). *Urartu*. Gent: Het Centrum.
- MTA.gov.tr. (2021). *Kars İli Maden ve Enerji Kaynakları- Kars Maden Haritası*.
MTA.gov.tr. adresinden alındı
- Mücahit, K., & Şahabettin, Ç. (2018). DOĞU ANADOLU BÖLGESİ VE IĞDIR'IN
JEOLJİSİ VE TOPRAK ÖZELLİKLERİ. *Derleme makalesi/Review article*
Journal of Agriculture , 14-26.
- Naumann, R. (1985). *Eski Anadolu Mimarlığı*. Ankara: Türk Tarih Kurumu.
- Özbek, O., & Yükmén , B. (2000). 1971 Yılı Kars, Ardahan, Iğdır İlleri Yüzey
Araştırması. *Türkiye Arkeoloji ve Etnografya Dergisi 1* , 111-118.
- Özgüç, T. (1950). *Kültepe Kazısı Raporu 1948*. Ankara: Türk Tarih Kurumu.
- Özgül, O. (2011). Doktora Tezi . *ESKİÇAĞDA (YUKARI) ARAS VADİSİ*. Erzurum:
Atatürk üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü .
- Payne, M. R. (1995). *Urartu Yazılı Belgeler Kataloğu*. (Yayımlanmamış Yüksek
Lisans Tezi). İstanbul : İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Payne, M. R. (2006). *Urartu Çivi Yazılı Belgeler Kataloğu*. İstanbul: Arkeoloji ve
Sanat Yayınları.
- Pehlivan, M. (1991). *Daya (e) ni /Diau(e)hi*. Erzurum: Atatürk Üniversitesi, Fen-
Edebiyat Fakültesi Yayınları.
- Pehlivan, M. (1991). *HAYAŞA (M.Ö. XV-XIII Yüzyıllarda Kuzey-Doğu Anadolu)*.
Erzurum: Atatürk Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi Yayınları.
- Pınarcık, P. (2012). Urartu Krallığının Tarihi CoğrafyasıI Hakkında Yeni Öneriler.
Tarih İncelemeleri Dergisi(2), 459-482.
- Piotrovskii, B. (1962). The Aeneolithic Culture of Trans-Caucasian in the Third
Millennium B.C. *VI. International Conccress of Prehistoric And Protohistoric*
Scienses, 7.
- Piotrovsky, B. B. (1959). *Vanskoje Carstvo (Urartu)*. Moskova.

- Ramsay, W. M. (2010). *The Historical Geography of Asia Minor*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Sagona, A. G., & Zimansky, P. (2015). *Arkeolojik Veriler Işığında Türkiye'nin En Eski Kùltürleri MÖ 1.000.000-550*. İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları.
- Salvini, M. (1967). *Nairi e Ur(u)atri. Contributo alla storia formazione del regno di Urartu*. Roma.
- Salvini, M. (1995). *Geschichte und Kultur der Urartäer*. Darmstadt: Wissenschaftliche Buchgesellschaft.
- Salvini, M. (2006). *Urartu Tarihi ve Kùltürü*. İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları.
- Saraçoğlu, H. (1989). *Doğu Anadolu Coğrafyası*. İstanbul: MEB yayınları.
- Sevin, V. (2003). *Anadolu Arkeolojisi*. İstanbul: Der Yayınları.
- Sevindi, C. (2003). Kars İli Perlit Yataklarının Ekonomik Önemi ve Değerlendirilme Olanakları. *Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 169-186.
- Sivas, H. (1991). Urartu İle İlgili Assur Yazılı Kaynakları. *Yüksek Lisans Tezi*. İstanbul, Türkiye: İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü .
- Strabon. (Çev: A. Pekman). *Geographika*. İstanbul: XII, 1-2.
- Şaroğlu, F., & Güner, Y. (1981). Doğu Anadolu'nun Jeomorfolojik gelişimine etki eden ögeler. *Türkiye Jeoloji Kurumu Bülteni*, 24-39.
- Şenel, A. (1982). *İlkel Topluluktan Uygur Topluma Geçiş Aşamasında Ekonomik Toplumsal Düşünsel Yapıların etkileşimi*. Ankara: A.U S.B.F ve Yayın Yüksek Okulu Basımevi.
- Tan, A. (2010). Urartu Krallığının Kuruluşu. *Marmara Üniversitesi Sosyal bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı Yüksek Lisans Tezi*. İstanbul, Türkiye.
- Tarhan, M. T. (1978). MÖ XIII. Yüzyılda Uruatri ve Nairi Konfederasyonlar. *Yayınlanmış Doçentlik Tezi*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Tarhan, M. T. (1978). *MÖ XIII. Yüzyılda Uruatri ve Nairi Konfederasyonlar*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi YayınlanmamışDoçentlik Tezi.

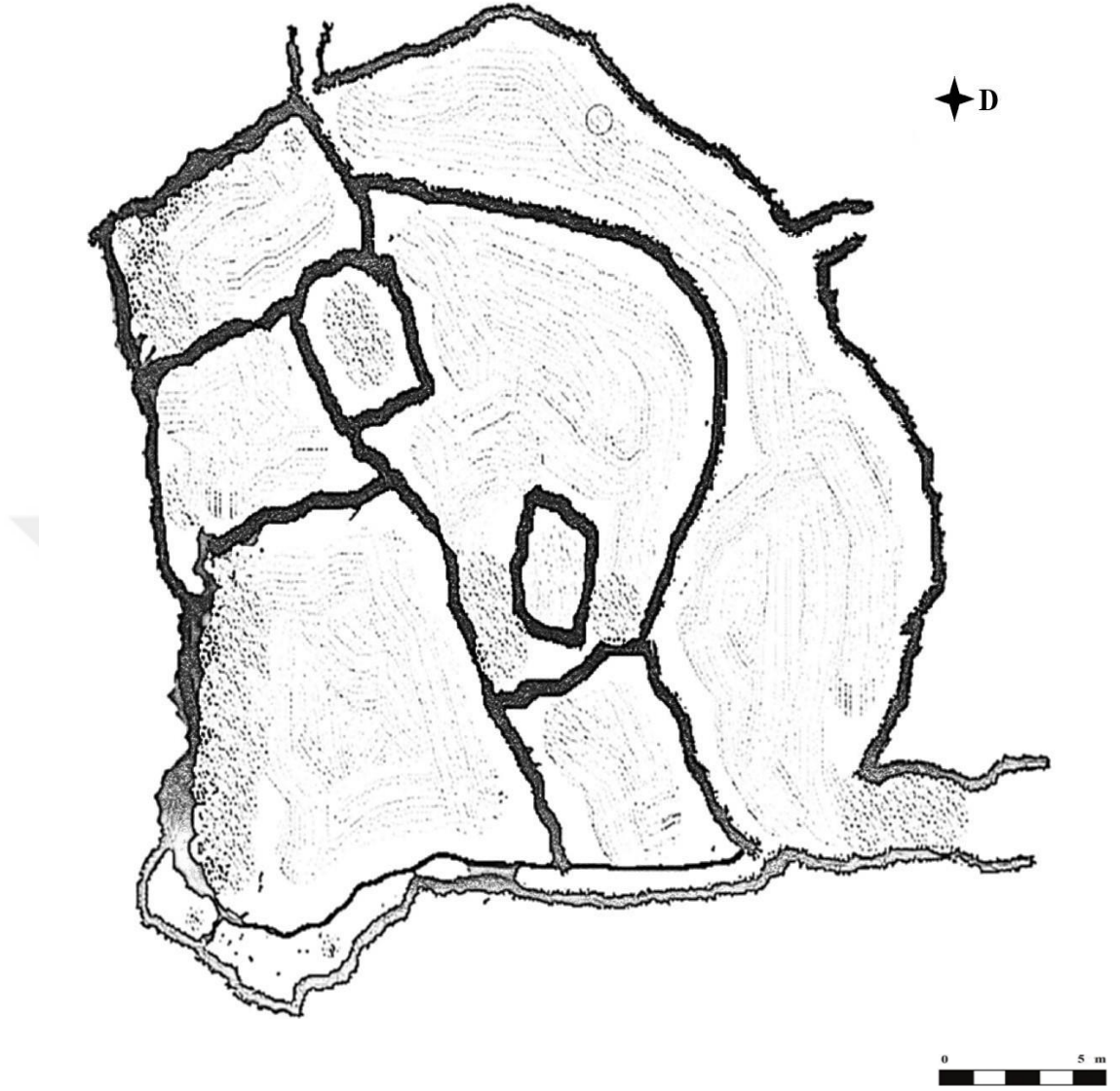
- Tarhan, M. T. (1978). *MÖ XIII. Yüzyılda Uruatri ve Nairi Konfederasyonları İstanbul Üniversitesi Yayınlanmamış Doçentlik Tezi*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Yayınlanmamış Doçentlik Tezi.
- Tarhan, M. T. (2002). Ön Asya Dünyasında İlk Türkler Kimmerler ve İskitler. *Türkler Ansiklopedisi I* (s. 597-610). içinde Ankara: Yeni Türkiye Yayınları.
- Tarım ve Orman Bakanlığı Su Yönetim Genel Müdürlüğü. (2019). *Aras Havzası Taşkın Yönetim Planı*. Anlara: Tarım ve Orman Bakanlığı .
- Tüysüz, N. (1991). Distribution And Origin Of Detrital Gold In Kazıkkaya (Kağızman-Kars) Placers. *Mineral Res. Expl. Bull.*, 65-71.
- Umar, B. (1999). *İlkçağda Türkiye Halkı*. İstanbul: İnkılap Kitabevi.
- Yakar, J. (1997). Hacılar. *The Oxford Encyclopedia Of Archaeology In The Near East I*, 448-449.
- Yıldırım, E. (2019). Argıştı I Dönemi Seferleri ve İnşa Faaliyetleri. *Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Yıldırım, R. (2000). *Uygarlık Tarihi*. İzmir: Ders Notları.
- Zimansky, P. E. (1985). *Ecology and Empire: The Structure of the Urartian State*. Chicago: The Oriental Institute of the University of Chicago.

EKLER

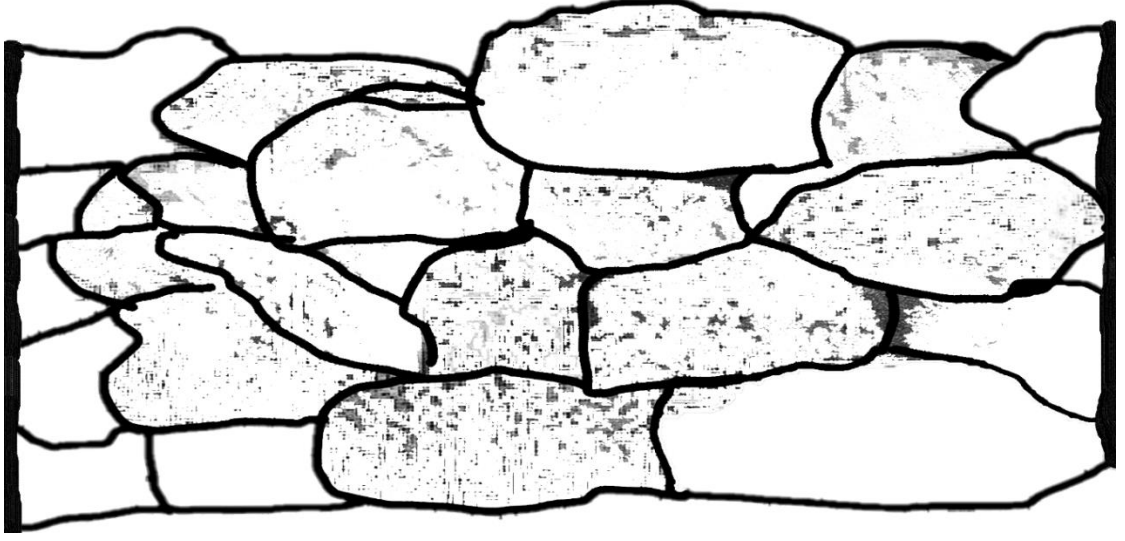
Fotoğraflar

Fotoğraf 1. Kocaköy Kaletepe.

Çizim 1. Kocaköy Kaletpe kroki-konum; 40°17'28''N-43°25'28''E

Çizim 2. Kaletepe duvar örgüsü.

Fotoğraf 2. Kocaköy Kaletepe Kalesi.

Fotoğraf 3. Kocaköy Kalettepe Kalesi

Fotoğraf 4. Kocaköy Kalettepe Mezarlık Alanı.

Fotoğraf 5. Kocaköy Kaletepe Mezarlık Alanı.

Fotoğraf 6. Kocaköy Kaletepe Mezarlık Alanı.

Fotoğraf 7. Kocaköy Kaletpe Mağara.

Fotoğraf 8. Kocaköy Damlıca Bölgesi Yerleşim Alanı.

Fotoğraf 9. Kocaköy Damlıca Bölgesi Yerleşim Alanı.

Fotoğraf 10. Kocaköy Damlıca Bölgesi Su Kaynağı ve Su Toplama Taşı.

Fotoğraf 11. Kocaköy Damlıca Bölgesi Buzhane.

Fotoğraf 12. Kocaköy Damlıca Mağaraları.

Fotoğraf 13. Kocaköy Damlıca Mağaraları.

Fotoğraf 14. Kocaköy Damlıca Mağaraları.

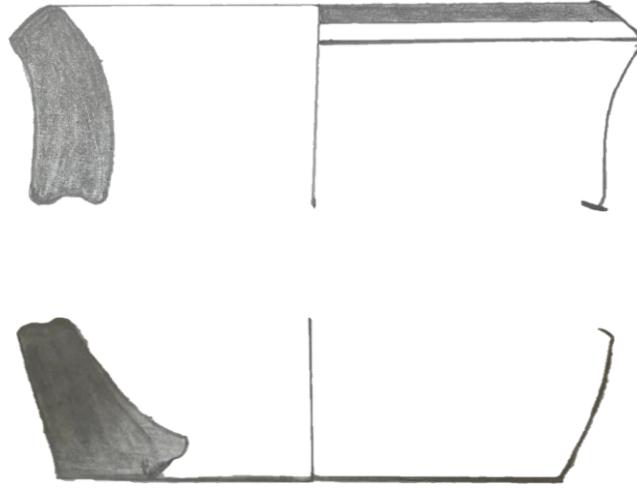

Geç Demir Çağı Keramiği

Kalkolitik Çağ Keramikleri

0 5 cm

Fotoğraf 15. Kocaköy Damlıca Yerleşim Alanı Keramik Verisi.

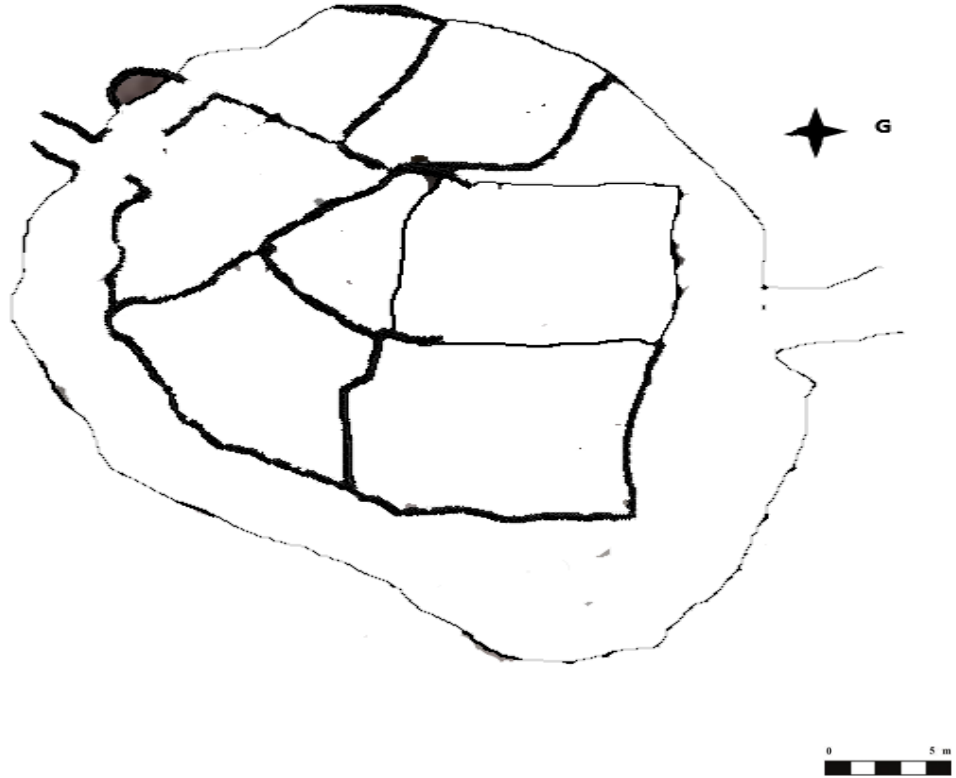

0 5 cm

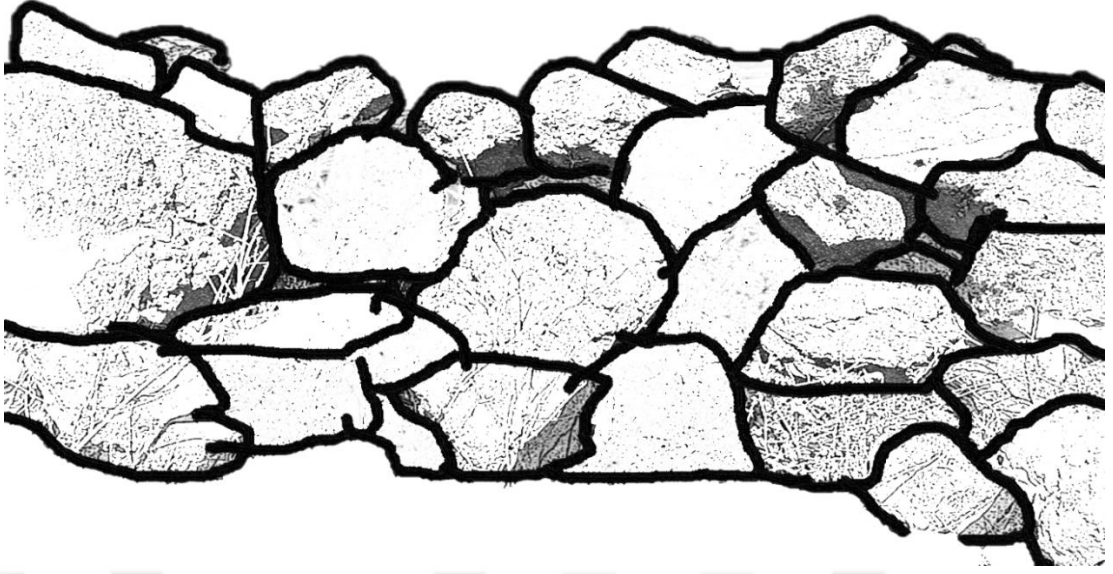
Çizim 3. Kocaköy Keramik Verisi.

Fotoğraf 16. Başköy Kalesi.

Çizim 4. Başköy Kalesi Kroki Konum; 40°14'22''N-43°29'49''E.

Çizim 5. Başköy Kalesi Duvar Örgüsü.

Fotoğraf 17. Başköy Kalesi.

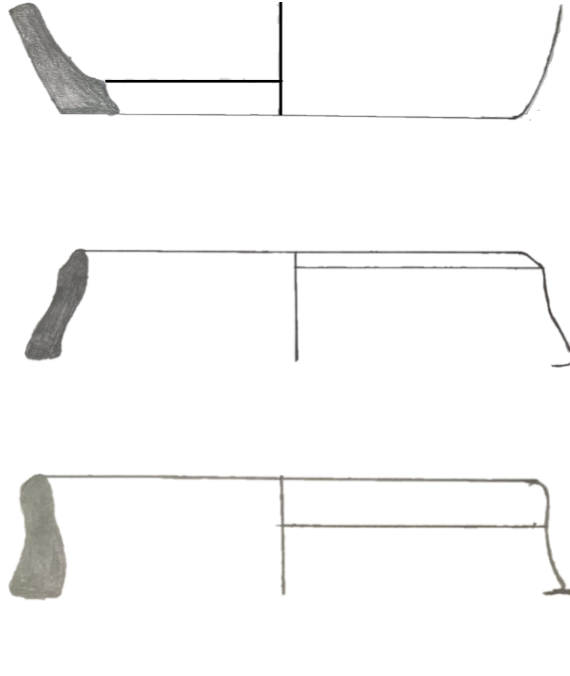
Fotoğraf 18. Başköy Kalesi.

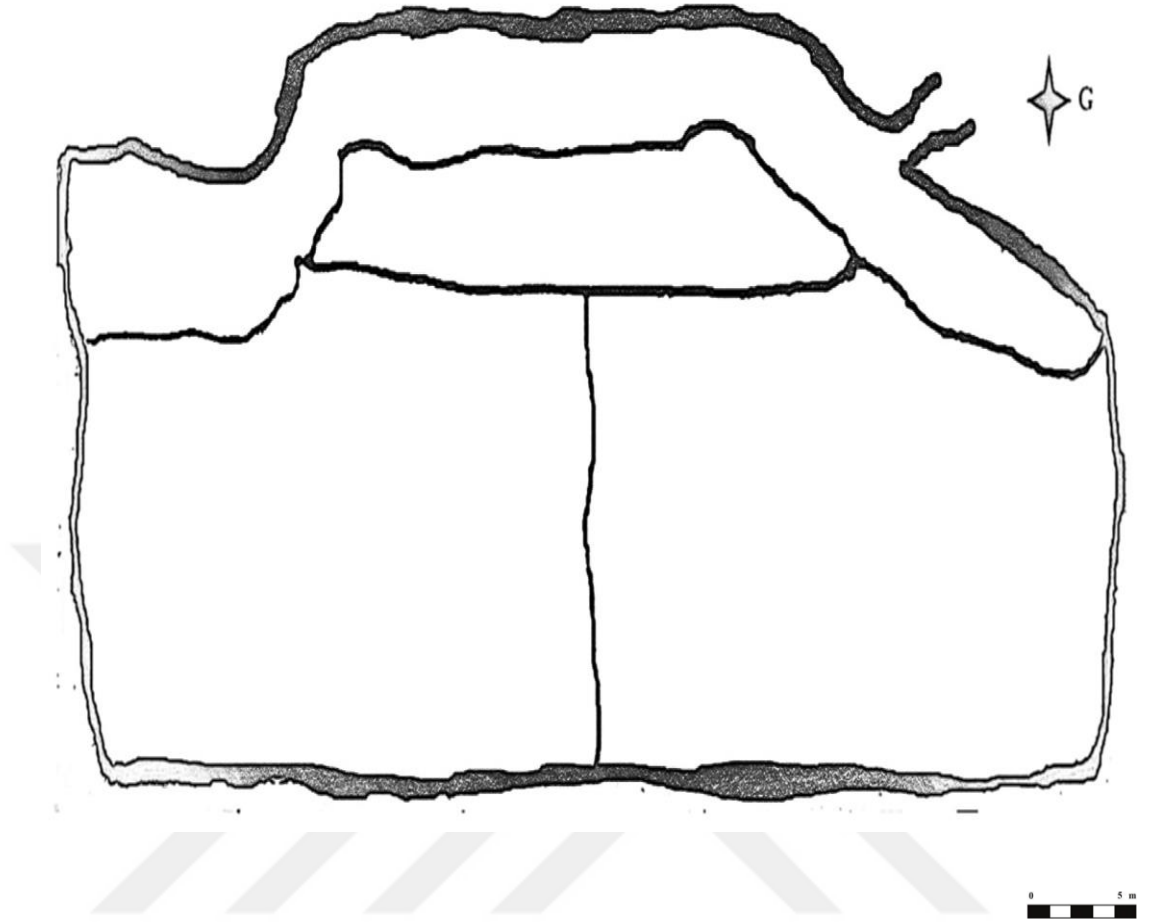
Fotoğraf 19. Başköy Kalesi Mağara.

Fotoğraf 20. Başköy Keramik Verisi.

Çizim 6. Başköy Keramik Verisi.

Çizim 7. Gündoğdu Kale Kroki-Konum; 40°14'13''N-43°31'54''E.

Çizim 8. Gündoğdu Kalesi Duvar Örgüsü.

Fotoğraf 21. Gündoğdu Kale.

Fotoğraf 22. Gündoğdu Kale.

Fotoğraf 23. Gündoğdu Yerleşim Alanı.

Fotoğraf 24. Gündoğdu Yerleşim Alanı.

Fotoğraf 25. Gündoğdu Mezarlık Alanı.

Fotoğraf 26. Gündoğdu Mezarlık Alanı.

Fotoğraf 27. Gündoğdu Köprü.

Fotoğraf 28. Gündoğdu Köprü.

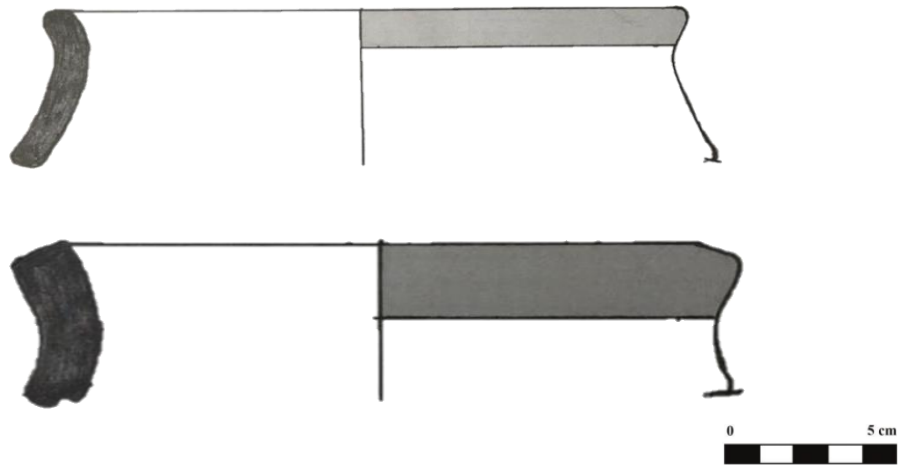
Fotoğraf 29. Gündoğdu Köprü.

Fotoğraf 30. Gündoğdu Köprü

Fotoğraf 31. Gündoğdu Bölgesi Keramik Verisi.

Çizim 9. Gündoğdu Bölgesi Keramik Verisi.

Fotoğraf 32. Sorguçkavaklı Su Bendi.

Fotoğraf 33. Sorguçkavaklı Su Bendi.

Fotoğraf 34. Çatak Höyük Yerleşim Alanı Konum 40°15'10''N-43°36'06''E.

Fotoğraf 35. Çatak Höyük Yerleşim Alanı.

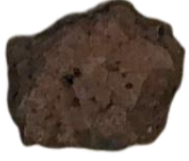
Fotoğraf 36. Çatak Höyük Yerleşim Alanı.

Fotoğraf 37. Çatak Mezarlık Alanı.

Fotoğraf 38. Çatak Mezarlık Alanı.

Kalkolitik Çağ Keramiği

Erken Tunç Çağı

Erken Demir Çağı Keramiği

Fotoğraf 39. Çatak Höyük Keramik Verisi.

Çizim 10. Çatak Höyük Keramik Verisi.

Fotoğraf 40. Çatak-Karabağ Yerleşim Alanı Konum; 40°14'54''N-43°36'44''E.

Fotoğraf 41. Çatak-Karabağ Yerleşim Alanı.

Fotoğraf 42. Çatak-Karabağ Yerleşim Alanı.

Fotoğraf 43. Çatak-Karabağ Yerleşim Alanı.

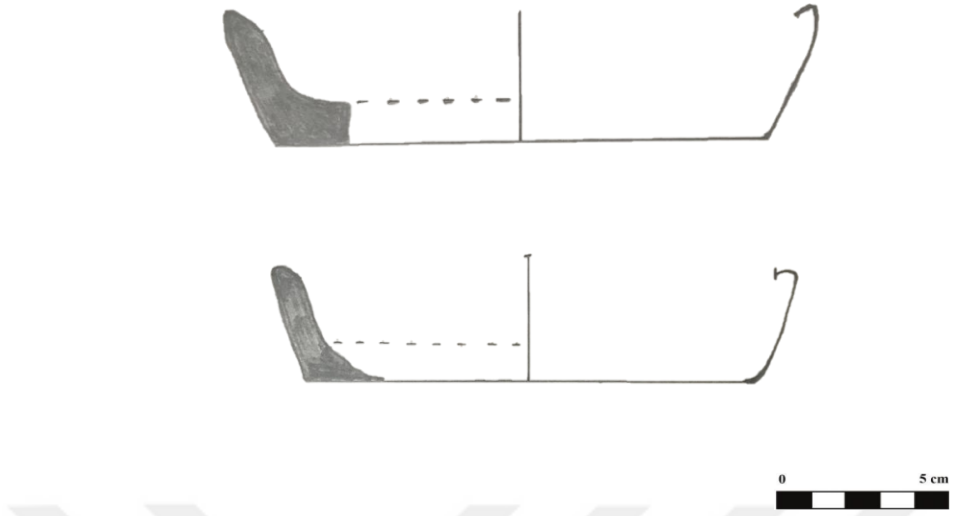

Erken Tunç Çağı Yerel Keramikleri

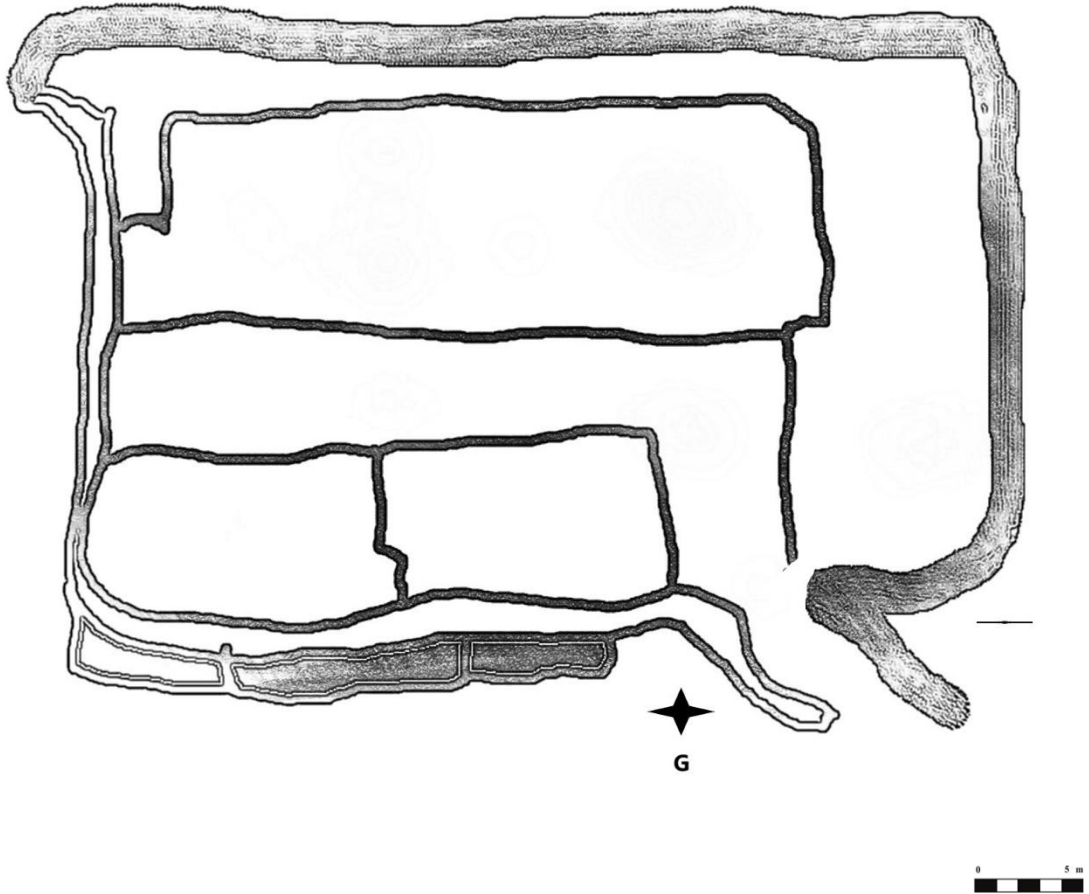
Demir Çağı Yerel Keramikleri

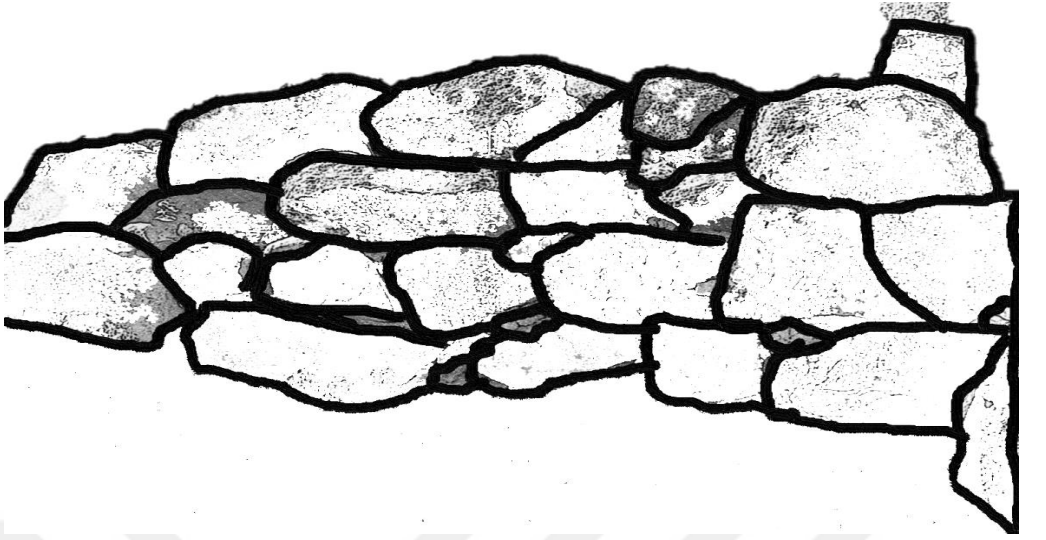
Fotoğraf 44. Çatak Karabağ Yerleşim Alanı Keramik Verisi.

Çizim 11. Çatak Karabağ Yerleşim Alanı Keramik Verisi.

Çizim 12. Karabağ Kalesi Kroki-Konum; 40°14'28''N-43°37'34''E.

Çizim 13. Karabağ Kalesi Duvar Örgüsü.

Fotoğraf 45. Karabağ Kalesi.

Fotoğraf 46. Karabağ Kalesi.

Fotoğraf 47. Karabağ Yerleşim Alanı.

Fotoğraf 48. Karabağ Yerleşim Alanı.

Erken Tunç Çağı Yerel

**Erken Demir Çağı
Yerel Keramiği**

Fotoğraf 49. Karabağ Keramik Verisi.

Fotoğraf 50. Bacalı Yerleşim Alanı I.

Fotoğraf 51. Bacalı Yerleşim Alanı I.

Fotoğraf 52. Bacalı Mezarlık Alanı.

Fotoğraf 53. Bacalı Mezarlık Alanı.

Fotoğraf 54. Bacalı Yerleşim Alanı III.

Fotoğraf 55. Bacalı Yerleşim Alanı III.

Fotoğraf 56. Bacalı Yerleşim Alanı III. Mağara.

Erken Tunç Çağı Yerel Keramikleri

Fotoğraf 57. Bacalı Keramik Verisi.